

**Д. В. Убушиева**  
(канд. фил. наук, научный сотрудник  
КалмНЦ РАН)  
DOI 10.22162/2587-6503-4-4-49-81

### **Водный мир в сказках астраханских и донских калмыков**

\* Статья подготовлена в рамках Госзадания № АААА-А17-117030910099-8 «Фольклор монголоязычных народов: тексты и исследования» (2017).

Волшебная сказка является одним из ярких жанров калмыцкого фольклора. Несмотря на то, что сказки основаны на вымысле и фантастике, они отражают особенности быта и уклада жизни калмыцкого народа. Ареал проживания информантов-сказочников накладывает определенный отпечаток на содержание сказок. Сказки, зафиксированные у астраханских и донских калмыков, вобрали и сохранили специфические территориальные реалии быта, а также мифологические представления, связанные с водной стихией.

Отношение калмыков к рыбе (рыболовному промыслу), о жертвоприношении царю воды — хозяину водного царства — подробно описано У. Д. Душаном [Душан 2016]. Т. Г. Борджановой исследована промысловая поэзия калмыков на образцах благопожеланий, песен и запретов [Борджанова 2007]. Э. П. Бакаевой рассмотрено выражение *нутг усн болх* ‘стать родной землей, родной водой’, исследователь отмечает: «Глубинное значение понятия нутг усн также раскрывается в связи с анализом понятия «земля-вода», под которым понимается пространство этноса. В культуре многих народов алтайской общности понятие «земля-вода» (калм. *һазр-усн*) является обозначением территории, имеющей собственного духа-покровителя, или хозяина местности [Бакаева 2016: 100–101]. С. Е. Бачаевой проведена классификация рыболовной терминологии на примере монгольских языков [Бачаева 2011]. Нами ранее рассмотрен мотив преодоления водного пространства в Багацохуровском цикле калмыцкого героического эпоса «Джангар» [Убушиева 2011].

Документально исторические сведения о расселении и перемещении субэтнических групп калмыков на территории царской России подробно исследованы У. Б. Очировым [Очиров 2010]. Относительно

астраханских калмыков отмечено, что в XVII в. «экономике калмыцкого ханства действительно был нанесён огромный урон, однако массовый голод в документах не фиксировался. Разорённые скотоводы, лишившись скота, перешли к Волге и стали кормиться рыболовством» [Очиров 2010: 51]. Относительно донских калмыков исследователь пишет следующее: «Первые крупные группы калмыков на Дону появились в последней трети XVII в. В ходе междоусобиц, вызванных борьбой пришедшего к власти Аюки-хана с конкурирующими группировками... Позже на Дон стали прибывать другие группы калмыков, причём не только крупные улусы, но и отдельные небольшие семьи» [Очиров 2010: 54].

Астраханскими калмыками называют часть калмыцкого этноса, проживавшего вдоль р. Волги. В этих краях в основном занимались рыболовецким промыслом. Ареал проживания информантов и их быт наложили отпечаток и на сказочный материал. В настоящей статье предпринята попытка рассмотрения водного мира и связанных с ним реалий в двух волшебных сказках, записанных в среде астраханских и донских калмыков в XIX в.

Образец первой сказки «[Улада баатр]» («[Богатырь Улада]»)<sup>1</sup> зафиксирован венгерским ученым Габором Балинтом в конце сентября 1871–1874 гг. среди астраханских калмыков [Kalmyk Folklore 2011]. Коллекция сказок Г. Балинта содержит пятнадцать образцов калмыцких сказок, записанных среди астраханских калмыков. В Приложении к данной статье в современной калмыцкой орфографии нами приводятся тексты сказок под №№ 5, 10, 12—15, переложённые с фонетической записи на латинице.

Второй образец сказки «Хурһар заһс дольж авад, уснд хайж оқдг көвүнэ тууль» («Сказка о юноше, обменявшем ягнёнка на рыбу и отпустившем её в воду») записана Иваном Ивановичем Поповым в 1890–1892 гг. у донских калмыков [ГА РО]. Данные два сюжета сказок подготовлены нами для тома «Калмыцкие волшебные сказки» Свода калмыцкого фольклора.

Сказка отражает ярко выраженное отношение к водной стихии, сохранив рыболовецкую лексику. Проведённая выборка данной лексики демонстрирует следующее:

---

<sup>1</sup> Здесь и далее в квадратные скобки заключены сказки, которые не имеют названий в оригиналах.

Лексема *дала* ‘океан’ отслезена с различными смысловыми нагрузками в 14, 23, 24 25, 26-м (2<sup>1</sup>) смысловых абзацах, в 14-м смысловом абзаце — *далан өөрәһүрнъ* ‘рядом с океаном’, в 15-м смысловом абзаце — *тер далатн долан хонга һазрас сорж авдг дала* ‘тот океан, всасывает в себя все, [что находится] на расстоянии семи дней’, в 16, 28-м смысловых абзацах — *өргн далан көвәд* ‘у берега широкого океана’, в 28-м смысловом абзаце — *өргн дала* ‘широкий океан’, в 21-м смысловом абзаце — *далан көвә* ‘берег океана’, в 23, 24-м смысловых абзацах — *далан арл дотр* ‘на острове морском’.

Лексема *эрг* ‘берег’ употреблена сказителем в 21-м смысловом абзаце, в 20-м смысловом абзаце — *эргинъ гүвдәд бәәтн* ‘бейте берег [океана]’, в 21-м смысловом абзаце — *эргинъ гүвдәд бәәв* ‘стал пинать берег [океана]’.

Лексема *көвә* ‘берег’ встречается один раз в 21-м смысловом абзаце.

Также в данном тексте отслезены три вида рыб: в 16 (3) смысловом абзаце — *шөрг* ‘ёрш’, в 16, 28-м (2) смысловых абзацах — *му шөрг* ‘плохонький ёрш’; в 16 (3), 19, 21, 28-м (2) смысловых абзацах — *цурх* ‘щука’; в 20, 21-м (2) смысловых абзацах — *тул захсн* ‘рыба таймень’, и в 21-м смысловом абзаце — *тул захсн хәәрдәд зогсад бәәв* ‘рыба таймень попала на мель’.

Из рыболовецкой снасти в сказке упоминается одно приспособление в 19 смысловом абзаце — *һахуль* ‘удочка’, 19-м (2) — *эн өмн бийд нег далад һахуль орклав* ‘с южной стороны одного океана ставил удочки’, в 19, 21-м (2) смысловых абзацах зафиксировано — *зун һахуль* ‘сто удочек’.

У. Душаном описано отрицательное отношение калмыков к рыбной ловле удочками [Душан 2016: 201], но данный образец сказки и многие другие тексты калмыцких сказок сохранили лексему *һахуль* ‘удочка’, и сюжеты сказок демонстрируют её применение по назначению. По времени записи сказка относится к концу XIX в., но сохранилась документальная переписка, датированная веком ранее, свидетельствующая о том, что калмыки все же использовали данный вид рыболовецкой снасти. «Так, весной 1729 г. торгутский тайша Дасанг писал российской администрации, что ‘мой народ, подвергшись нападению во время войны, обнищал. Нет ни денег на пропитание, ни скота. Очень бедствует... разрешите в течение двух месяцев на Волге

<sup>1</sup> Здесь и далее в круглых скобках обозначено количество встреченных лексем в абзаце.

питаться за счёт лова рыбы с помощью удочек и охоты на зверей» [Батыров 2010: 105].

В 20, 21-м смысловых абзацах отслежены лексемы, также отражающие реалии рыболовецкого промысла, — *ус орулад көөх* ‘загнав в воду [будет] гонять’, в 21-м смысловом абзаце — *ус орулад* ‘загнав в воду’, в 20, 21-м смысловых абзацах — *усн хооран татхла* ‘когда убудет вода’, *тул хээрдэд йовж чадх уга* ‘таймень не сможет двигаться, [попав] на мелководье’, в 21-м смысловом абзаце — *уснд орул* ‘пусти в воду’, *тулһад оркв* ‘[рыба] взбрыкнула’, *усна захсн* ‘водные рыбы’.

Сюжет «Хурһар захс долъж авад, уснд хайж окдг көвүнэ тууль» (‘Сказка о юноше, обменявшем ягнёнка на рыбу и отпустившем её в воду’) из коллекции сказок И. И. Попова также демонстрирует приверженность водной стихии как характерную черту носителей народного слова, проживавших у речки Аюла в бассейне Дона. Донские калмыки также, как и астраханские, апеллировали рыболовецкой лексикой, в то же время данный образец сказки отразил представления калмыков о водном мире.

Сплошная выборка лексики, относящейся к рыболовецкому промыслу и демонстрирующей отношение к водному миру, такова:

В 5-м смысловом абзаце отслежены лексемы, отражающие водные реалии, — *усна эргин көвәһәр* ‘вдоль берега реки’.

Также встречена промысловая лексика: в 5-м смысловом абзаце — *шүүгүл татн гиж аашна* ‘будут тянуть сети [из воды]’, в 6-м смысловом абзаце — *захс татж һарһад* ‘вытянув [сети] с рыбой’, *захсн* ‘рыба’, в 7-м смысловом абзаце — *догшин захсн* ‘злая (хищная) рыба’, *захсан уснд тәвәд окна* ‘выпустил ту рыбку в воду’.

В 7-м смысловом абзаце обозначены наименования рыб: *шора шорһлжн болсн захс татад авад һарад ирнә* ‘вытянули множество, словно муравьев, [ершей]’, *захсас нег захсна нернь шар балг захсн* ‘из той [выловленной] рыбы одна называется осётр’.

В тексте данной сказки присутствуют лексемы, отражающие субэтническую привязанность к тому или иному виду продукции (мясу, рыбе): 5-м смысловом абзаце — *хөөһәр захс долъж* ‘обменял овцу на рыбу’, в 6-м смысловом абзаце — *заарта хөөнә мах идхәр зарһа захсна мах идх болвч?* ‘чем есть мясо мускусной овцы может отведаешь рыбу?’.

Также в сказке сохранились мифологические представления о водной стихии, характерные данному субэтносу: в 5-м смысловом абзаце — *уснас нег ут хар күн һарч ирәд* ‘из воды появился длинный чёрный

человек', в 8-м смысловом абзаце — *уснас саак ут хар күн һарч* 'из воды снова появился длинный чёрный человек', *дахулад уснд авад орна* 'ведёт за собой в воду', *гүн уснд орж үзэд угав* 'никогда не входил глубоко под воду', в 9-м смысловом абзаце — *чирэһэн уснд күргхлэ* 'когда коснулся лицом воды'.

Как отмечает С. Ю. Неклюдов: «Для калмыков (прежде всего прикаспийского района) характерны мифологические представления и культы, связанные с их промыслами, рыболовством. Особое значение среди локальных духов-хозяев имеет водяной хозяин Усун-хадын эзен...» [Неклюдов 1980: 750]. Наряду с этим персонажем исследователь выделяет еще один персонаж, относимый к водной стихии: «В Ойрат-калмыцкой мифологии хозяином водной стихии (и локальным хозяином вообще) является лу (лун), он же производитель дождя и громовежец» [Неклюдов 1980: 751].

Нами же выделен третий персонаж калмыцких волшебных сказок, соотносимый с водным миром, — *ут (ик) хар күн* 'длинный (большой) чёрный человек'. Сказка «Хурһар заһс дольж авад, уснд хайж оқдг көвүнэ тууль» ('Сказка о юноше, обменявшем ягнёнка на рыбу и отпустившем её в воду') одна из немногих, сохранивших данный персонаж. В тексте сказки повествуется: из воды появляется *ут хар күн* 'длинный чёрный человек' и приглашает главного героя, юношу-сироту, в подводный мир, отчего юноша-сирота отказывается, ссылаясь на страх и то, что никогда так глубоко не входил в воду. Спустившись под воду, юноша-сирота видит такой же мир: с широкими сухими улицами, деревянными домами и населявшими мир людьми. Как отмечает С. Ю. Неклюдов: «Вода рубежна: она, во-первых, очерчивает труднопреодолимые границы земного ландшафта (река / берег водоема), причём по ту сторону остается неосвоенное (или не достаточно освоенное) пространство, и, во-вторых, она фиксирует непреодолимую для живого человека границу по вертикали (водная поверхность как грань между мирами — “этим”, человеческим, и “тем”, хтоническим)» [Неклюдов 2002].

Данный персонаж калмыцкой волшебной сказки — *ут (ик) хар күн* 'длинный (большой) чёрный человек' — отслезен нами и в других образцах сказок.

К примеру, в сказке «Иван Царевичин тууль» ('Сказка про юношу Ивана Царевича') в записи И. И. Попова *ик хар күн* 'большой чёрный человек' является главному герою Ивану Царевичу из колодца и опре-

делён как чёрт: *Худгас нег ик хар күн харч ирэд* ('Из колодца вышел большой чёрный человек').

В сказке, записанной Г. Й. Рамстедтом в начале XX века, *ут хар күн* 'длинный чёрный человек' представлен циклопом: *Өвгн тиигэ гүүж йовтл, ора дээр нүдтэ найн һолын модыг нег һазр келкэчкэд чирж йовад алрж кевтсн ут хар күүнэ нүдн дотр орад одна* ('Старик, когда бежал, залез в глаз длинного чёрного человека с глазом на макушке, который тащил в связке дерева восьмидесяти рек и прилег отдохнуть').

В цикле сказок «Седклин күр» 'Задушевный разговор' *ик хар күн* назван мусом, но сюжет демонстрирует его непосредственную связь с хтоническими существами: *Тер дууг соңсн мөрн көтлж йовсн күүкдиг тараж хаяд, холур гүүһэд орж одв. Алдрад һарсн мөриг үзсн мус ардаснь усн хадын эзнэ алтн нооста ажрһ болад, арднь орад, көөһэд һарв. Һолд киисэд, жирмэхэ заһсн болад, тарад, һарад одв. Ик хар күн алдл уга шүүрдг алг хар цурх болад, арднь орад, гүүһэд, күцэд ирсн цагт хоңхта алг нуһсн болад нисэд һарв* ('Конь, услышавший тот голос, раскидав детей, которые вели [его], забежал в реку. Мус, увидев вырвавшегося коня, превратился в жеребца усун хадын эзена с золотой шерстью, пустился вслед за ним в погоню. [Юноша] упал в реку, превратился в мальков рыбы, которые рассыпались в разные стороны. В то время, когда большой чёрный человек, превратившись в пёстро-чёрную щуку, хватающую без промаха, погнался следом и уже настигал, [юноша], превратившись в крохаль утку, улетел').

Рассмотренный в приведённых выше сказках<sup>1</sup> образ *ут (ик) хар күн* 'длинный (большой) чёрный человек' является хтоническим и связан с водным миром. То обстоятельство, что образ *ут (ик) хар күн* встречается в ряде калмыцких волшебных сказок, даёт нам право на включение этого образа в систему хтонических персонажей калмыцкой волшебной сказки. Несмотря на то что персонажи калмыцкой мифологии и сказочной традиции рассматривались в трудах М. Э. Джимгирова [1970], Б. Э. Мутляевой [1982], Т. Г. Басанговой [2011, 2015; 2016], Б. Б. Манджиевой [2015; 2016], Ц. Б. Селеевой [2016], Б. Б. Горяевой [2017], А. Т. Баяновой и др. [2015], анализируемый нами образ *ут (ик) хар күн* не был объектом изучения.

Рассмотренные два сюжета, записанные в среде астраханских и донских калмыков, ярко отражают особенности ареалов проживания,

<sup>1</sup> Приведённые для примеров образцы сказок далеко не исчерпывающи, где может присутствовать рассматриваемый хтонический персонаж.

что находит выражение в языке сказок и системе персонажей. Система хтонических персонажей в калмыцком фольклоре обозначена, но детально не изучена, и потому ее исследование является актуальным.

### Источники

ГА РО — Государственный архив Ростовской области. Ф. 55. Оп. 1. Инв. № 13805.

Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19 Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts / Ed. by A. Birtalan with the collaboration of Tamara Gorjajevna Basangova (Bordzanova) and with the assistance of Baira Basangovna Gorjajeva. Budapest, 2011. 380 p. (Филологические исследования калмыцкого фольклора и народной культуры в XIX веке, основанные на западномонгольских (калмыцких) текстах Габора Балинта из Сенткатолны / Изд. подгот. А. Бирталан в сотрудничестве с Т. Г. Басанговой. Будапешт, 2011. 380 с.

### Литература

Бакаева Э. П. Родное кочевье и родина в фольклоре ойратов и калмыков // Трансграничная культура: очерки сравнительно-сопоставительного исследования традиций западных монголов и калмыков: Монография / Э. П. Бакаева, К. В. Орлова, Д. Н. Музраева и др. Элиста: КалмНЦ РАН, 2016. 456 с.

Басангова Т. Г. (Борджанова). Демонологические персонажи в фольклоре калмыков // Научные исследования Тувы. №2-3. 2011.

Басангова Т. Г. (Борджанова). Образ культурного героя в мифологии калмыков // Мир Центральной Азии — 3: мат-лы Междунар. науч. конф. (г. Улан-Удэ, 18-22 сентября 2012 г.) / науч. ред. Б. В. Базаров. Улан-Удэ; Иркутск: Оттиск, 2012. С. 616-619.

Батыров В. В. Рыболовный промысел. Отходничество // Калмыки / отв. ред. Э. П. Бакаева, Н. Л. Жуковская; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН; Калмыцкий институт гуманитарных исследований РАН. М.: Наука, 2010. С. 105-111.

Бачаева С. Е. О классификации рыболовной терминологии в монгольских языках // Научная мысль Кавказа. 2011. №. 1-2 (65). С. 57-60.

Баянова А. Т., Бутаева А. О., Горяева Б. Б., Куканова В. В. Фреймтарий персонажей калмыцкой сказочной традиции (на примере бытовых сказок, записанных Г. И. Рамstedтом) // Монголоведение в начале XXI века: современное состояние и перспективы развития: мат-лы Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию Б. Х. Тодаевой. Элиста, 2015. С. 42-49.

Борджанова Т. Г. (Басангова). Обрядовая поэзия калмыков (система жанров, поэтика). Элиста: Калм. кн. изд-во, 2007. 592 с.

Горяева Б. Б. Орнитоморфные помощники героя в калмыцкой волшебной

сказке // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2017. № 9 (122). С. 134–141.

Горяева Б. Б., Баянова А. Т., Бутаева А. О. [и др.]. Фреймтарий персонажей калмыцкой сказочной традиции (на примере сказок, записанных Г. Й. Рамстедтом) // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2015. № 2. С. 128–140.

Джимгиров М. Э. О калмыцких народных сказках / ред. П. Ц. Биткеев. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1970. 104 с.

Душан У. Д. Избранные труды / сост. Батыров В. В., Шараева Т. И. Элиста: КИГИ РАН, 2016. 376 с.

Манджиева Б. Б. К вопросу изучения образа героя калмыцкой богатырской сказки // Литературное обозрение: история и современность. 2015. № 5(5). С. 61–63.

Манджиева Б. Б. Номинация героя в калмыцких богатырских сказках // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. 2016. Т. 10. № 4. С. 108–112.

Мутляева Б. Э. Мотив чудесного рождения героя в сказочном эпосе монгольских народов и калмыцком эпосе «Джангар» // Эпическая поэзия монгольских народов. (Исследования по эпосу). Элиста: Калм. кн. изд-во, 1982. С. 43–49.

Неклюдов С. Ю. Ойрат-калмыцкая мифология // Энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. М.: Советская Энциклопедия, 1980. 750–751 с.

Неклюдов С. Ю. Вещественные объекты и их свойства в фольклорной картине мира [электронный ресурс] // URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov12.htm> (дата обращения: 14.10.2017).

Оциров У. Б. Расселение и этнический состав в XVIII–XIX веках // Калмыки / отв. ред. Э. П. Бакаева, Н. Л. Жуковская; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН; Калмыцкий институт гуманитарных исследований РАН. М.: Наука, 2010. С. 47–61.

Селеева Ц. Б. Специфическое и универсальное в образе героя калмыцкой богатырской сказки и эпоса «Джангар» // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2015. № 2. С. 151–155.

Убушиева Д. В. Мотив преодоления водного пространства и преодоления пути посредством скачек (на материале Багацохуровского цикла калмыцкого героического эпоса «Джангар») // Монголоведение: сб. науч. тр. Вып. 5. Элиста: КИГИ РАН, 2011. С. 302–308.

## 5. Ут тууль

Кезэнэ нег эмгн өвгн хойр бээдг болна.

Тер эмгн өвгн хойр уснд нахуль оркад, заһс бэрж авад, хотан тежәһэд бээдг болна. Тиигж бээтлнь, нег доһлң тарвж күрч ирэд, тер эмгн өвгн хойран хотыннь шавхртнь күртэд бээв. Түүнэс нег өрүн эмгн өвгн хойр серн гидг болхнь, нег шар цоохр бээшң дотр улв орн деер кевтдг болна.

Доһлң хар тарвж доһлң улан залу болж, цәәһинь самрж белн кеж бээдг болна. Түүнэсн доһлң улан залу кель: «Би далн хойр хувлһтәв, Тарвж хан гидг хан би. Би алвтан тарвж болж хувлэд, эргж йовад, бууһин сумн харһад, нег көл мини хүһрж оркла. Ода та хойр эн кевтән жирһэд үкхт, үкхэс өмн нег көвүн харх. Тегэд тер көвүһән нарн суух үзгт Тарвж хан гидг хан бээдг гиһэд, нааран илгәж орктн!» — гив. Тиигж келәд йовж одв.

Түүнэсн эмгн өвгн хойр тер кевтән кесг цагтан жирһж бээтлнь, нег көвүн харв. Түүнэсн эмгн өвгн хойр көвүндән кель: «Энд, нарн суух үзгт, Тарвж хан гидг хан бээдг, түүнд од», — гиһэд, кель. Тиигж келәд, эмгн өвгн хойр үкж одв.

Түүнэсн көвүн нарн суух үзг тал Тарвж хаанаг темцәд гүүһэд харв. Гүүж-гүүж, Тарвж хаанд күрэд ирв. Ирн гидг болхнь, Тарвж хан геринән һаза зогсч бээдг болна. Күрэд ирхләннь, хан сурв: «Чи юн көвүнвч?» — гив. «Би хааг тиигж йовх цаг, тер эмгн өвгн хойран көвүн билә», — гив. Түүнэсн хан көвүнд сән хувц өгәд, бас нег алтн хээрцг өгәд кель: «Эн хээрцгиг мини алвтас цааран һарад, дерләд унт!» — гив.

Түүнэсн көвүн хаана алвтын цаад бийднь һарад, дерләд унтв. Унтад босн гидг болхнь, нег шар цоохр бээшң дотр кевтдг болна. Өөрнь күн уга болна. Тиигж бээтлнь, нег чон орж ирв. Орж ирэд кель: «Энд нег хан күүкән өгч бәәнә, тер күүкиг нанд асрж ас, эс асрж өгдг болхнь, чамаг иднәв», — гив.

Түүнэсн көвүн һарад йовв. Йовж йовтлнь, саак Тарвж хаанла харһлдв. Түүнэсн көвүн хаанд эн тускан кель. Түүнэсн хан кель: «Энд нег кесг олн керәч йовна. Би нег алтн нооста, алтн өвртә хуц болсв, чи намаг тууһад йов. Тегэд тер керәчнр келх: „Эн хуцан хулднч?“ — гих. Тиигхлә чи кел: „Хулднав“, — гиж кел. „Юунас [юунд] өгнәч?“ — гихлә, чи кел: „Ар цаһан тергнд йовсн зеерд мөрнәс хулднав“, — гиж кел».

Түүнэсн көвүн хуцан тууһад йовв. Тууж йовтлнь, керәчнрлә харһлдв. Керәчнр көвүнәс: «Хуцан хулднч?» — гиж сурв. «Хулднав», — гив.

«Юунас хулднач?» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Ар цаһан зеерд мөрнэс хулднав», — гив. Тедн тер мөрән өгэд, тер хуцинь авв.

Түүнэсн тер мөринь унад, һарад йовв. Тер мөрнь арнзл болна. Түүнэсн көвүн хол һарад оркв. Хуцнь туула болад, гүүһэд күрч ирв. Түүнэсн хан келв: «Эн күүк өгч бээсн хаанд үмскүл уга болж бээнэ, би нег сээхн девл болсв, чи намаг теднд хулд. „Юунас өгнөч?“ — гихлэ, чи кел: „Базд бээсн бор мөрнэс өгнэв“, — гиж кел», — гив.

Түүнэсн көвүн тер девлиг авад, күрэд ирв. Хан көвүнэс сурв: «Көвүн, эн девлэн хулднч?» — гив. «Хулднав», — гив. «Юунас өгнөч?» — гив. «Базд бээсн бор мөрнэс өгнэв», — гиж келв. Түүнэсн хан тер девлд бор мөрән өгэд авв. Тер мөрнь арнзл сәнж. Түүнэсн көвүн мөринь авад, һарад йовж одв. Түүнэсн хан тер девлиг өмсн гив, хоосн эврәннь захан татад хоцрв.

Түүнэсн көвүндэн туула болад, гүүһэд күрэд ирв. Түүнэсн Тарвж хан келв: «Ода би нег сээхн нүр үздг гер болсв, чи намаг хаана күүкнэ өөгүрнь авад ир, тиигхлэчн, хаана күүкн келх: „Энүгэн хулднч?“ — гиж келх. „Хулднав“, — ги. Тиигхлэчн тер күүкн: „Алькв?“ — гихэд, хэлэх. Түүниг хэлэж бээтлнь, би һараснь алдрж унад одсв. Тиигхлэ тер өкәһэд авн гихлэ, чи бүсэснь авад, һарад зул!» — гив.

Түүнэсн көвүн тер герән авад, хаана күүкнэ өөгүрнь күрэд ирв. Түүнэсн хаана күүкн: «Алькв?» — гихэд, хэлэв. Хэлэж бээтлнь, һараснь алдрад унад одв. Күүкн өкәһэд авн гив, көвүн бүсэснь авад зулв. Ардаснь улс көөв, көөсн бийнь күцгдл уга һарад одв.

Түүнэсн Тарвж хан келв: «Би эн хаана күүкнд орхнь сээхн күүкн болсв, чи намаг өмнэн авад йов, эн күүкиг ардан дүрэд йов, — гив. — Тегэд тер чон келх: „Мини күүкн алькв?“ — гихлэ, — „Эн күүкн!“ — гихэд, ардан йовсн күүк зааж өг», — гив.

Түүнэсн көвүн чондан күрч ирв. Тиигхлэнь чон: «Мини күүкн алькв?» — гиж сурв. «Эн!» — гихэд, ардан йовсн күүкиг зааж өгв. Тиигхлэ чон келв: «Чи нанд му күүк өгдгчн юн энчн?» — гихэд, өмнк күүкинь авв.

Түүнэсн күүкн сөөднь чонд келв: «Эн нүднэс чини ээж бээнэв», — гив. Тиигхлэ чон келв: «Зусар нааж орк!» — гив. Күүкн зусар нааж оркв. Түүнэсн күүкн: «Чини өврт кевтхшив», — гихэд, чирәһинь маажж оркад, һарад, көвүнд күрч ирв. Ирэд келв: «Ода би лам болнав, та нанд ирж зарһцтн!» — гив.

Түүнэсн өрүнднь чон ирэд, көвүнд келв: «Чи нанд күүк асрж өгсн угач, шулм асрж өгвч!» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Би чамаг өмнк күүк ав гиж келлүв? Чи өмнкинь авнав гиж келэд авлач», — гив.

Түүнэсн хоюрн ламд зарһцад ирв. Түүнэсн көвүн келв: «Би хойр күүк авч ирлэв. „Би энүгиг келв, эн ардк күүк ав!“ — гиж келхлэм: „Уга, өмнкинь авнав”, — гийһэд, өмнкинь авла», — гив. Түүнэсн чон келв: «Эн нанд күүк асрж өгсн юмн уга, шулм асрж өгч», — гив. Түүнэсн лам келв: «Чон гидг юмн булхач [хулхач-?] болдг», — гийһэд, тайгарн цокад алж оркв.

Түүнэсн Тарвж хан йосн кевтэн һарад, көвүнд келв: «Ода чи энд жирһэд бә! Би ода хэрнэв», — гийһэд, хэрж одв. Тегэд көвүн түүндэн амулц жирһэд бээв.

## 10. Ут тууль

Кезэнэ өөрдин байн гидг байн бээдг сәнж болна. Тер байн йисн тоха турш эдтэ, малнь һазрар дүүрц сәнж болна. Тер байнд уульх күүкдин дун уга сәнж болна. Түүнэсн өвгн заяч талан һарад йовв. Заячдан ирэд, келв: «Иим ик мал, эд заявт, ода нанд нег уульх күүкдин ду заяхнтн», — гив. Тиигхлэ заячнь келв: «Чамд заяс гив чигн, көвүн, күүкд зокш уган төлөд заядг мини уга», — гив. Тиигхлэ өвгн келв: «Өөрдин байнаһас көвүн һарв гих нерн болтха, заятн», — гив. «Не, сән, хэр, нег көвү заясув, тер көвүн уснд орж үкх. Түүнэ дарунь бас нег көвү заясув, тер көвүн адуна көлд орж үкх. Түүнэ дарунь бас нег көвү заясув, тер көвүн дээнэ көлд орж үкх», — гив. Түүнэсн өвгн гертэн хэрж ирв. Уснд орж үкх көвүн һарв. Тер эмгн өвгн хойр тер көвүһән уснас цеерләд бээв. Тиигж цеерлж бээтлнь, эмгн өвгн хойр ик үдлэ әркән нерж ууһад, әркинь усинь асхл уга унтад одв. Унтж кевтлнь, көвүнь мөлкж йовад, тер әркин уснд унад үкж одв.

Түүнэсн хоорнь адуна көлд орж үкх көвүн һарв. Тер эмгн, өвгн адун уга һазрт одад бээв. Тер көвүн термәс бәрәд йовдг болна. Тиигж бээтлнь, нег ажрһ адун күрч ирэд, термәс бәрәд йовж йовсн көвүг терм һатцас ишкләд, алад оркв.

Түүнэ дарунь дээнэ көлд орж үкх көвүн һарв. Түүнэсн өвгн тер көвүһән баранань дор йисн тоха турш һазр малтад, тер нүкнд көвүһән оркад, өөрнь кесг оln зер-земш асхад бээлһв. Түүнэсн тер көвүн түүндэн бээһэ бээж арвн долан наснд күрв.

Кезэнэ өөрдин байн хан Эрлг Номин хан хойр келцгсн сәнж: «Чини алвтас сән көвүн һарад, мини алвтас сән көвүн һардг болхла, хойраһинь дээлдүлий», — гисн сәнж болна. Тегэд тер төлөд Эрлг Номин хан өөрдин Байн хаанд бичг илгәж болна: «Мини алвтас сән

көвүн харв, чини алвтас сэн көвүн харсн болхнь, нааран илгэ», — гисн бээдг болна.

Түүнэсн өөрдин байн хан шам гисиг эс энддг шар бичгэн секэд хэлэв. Тер бичгтнь бээдг болна: «Уулын дүңгэ шар цоохр мөртэ Улада баатрта дээлдх күн өөрдин байна арвн долата...» — гиж бээдг болна. Түүнэсн хан тавн баатриг өөрдин байна тал көвүһинь авч иртн гиһэд, илгэсн болна. Тавн баатр ирэд, өөрдин байниг келв: «Чамаг хан көвүһэн ас гиж келв», — гив. Тиигхлэ өөрдин байн келв: «Нанд юн көвүн билэ?» — гив. Тавн баатр ирэд, хаанд келв: «Тертн нанд көвүн уга гинэ», — гив. Тиигхлэ хан келв: «Күн муурхла, бичг чигн муурдг юмн сэнж», — гиһэд, дакад секэд үзв.

Тер бичгтнь бээдг болна: «Уулын дүңгэ шар цоохр мөртэ Улада баатрта дээлдх күн өөрдин байна Арвн долата, тер көвүнь барананнь дор йисн тоха турш назрт бээнэ», — гиж бээдг болна. Түүнэсн хан хөрн тавн баатриг: «Геринь хамхлад, авч иртн», — гив. Хөрн тавн баатр ирэд, бараһинь уудлад авв. Өөрдин байн келв: «Мини көвү авхар эн мини эдэс автн», — гив. Хөрн тавн баатр үүнэ көвү авхар эдэснь авия гиһэд, эд талнь киисэд одв.

Түүнэсн өөрдин байна көвүн келв: «Му нерн болх», — гиһэд, тер хөрн тавн баатриг йовтн гиһэд, йовулж оркв. Түүнэсн көвүн цусн зеерд мөрэн унад, нээмн живртэ бор мөрэн көтлэд, һарад йовв. Йовж йовтль, унж авсн зеерд мөрнь зогсад бээв.

Түүнэсн көвүн зеерд мөрэн хайж оркад, бор мөрэн унад йовв. Йовж йовтль, ардаснь зеерд мөринь нег девлтэ күн девл уга нүцкн күн хойр унад күрч ирв. Күрч ирэд, тер хойр көвүнд келв: «Эн мөрэн девлтэ нанд өглч, девл уга үүнд өглч?» — гив. Көвүн келв: «Девлтэ чамд өгнэв», — гиһэд, девлтэ күүнд өгэд оркв.

Түүнэсн тер хойр күн уга болад одв. Көвүн йовж йовтль, өмннь үсн уга күн үстэ күн хойр мөринь бэрж суудг болна. Түүнэсн тедн келв: «Эн мөрэн үстэ нанд өгнт, үсн уга үүнд өгнт?» — гив. Көвүн келв: «Үстэ чамд өгнэв», — гиһэд, өгв. Түүнэсн үсн уга күн уга болад одв.

Тер үсн уга күн шулмс сэнж, наадкнь күн сэнж. Тер күн келв: «Би Эрлг Номин хаана хуурчв, — гив. — Чи ода үүнэсн йов, йовж йовтлчн, долан сө, долан өдр харңһу хар будн болх. Тер будн зогсхла, өмнчн хойр церг дээлдэд зогссн бээдг болна. Тер хойр цергин хоорнд тер чамла дээлдх күн зогсч бээдг болх. Чи тер күүнэ барун нүдэрнь хаһад орк, тиигхлэ тер күн унад одх. Түүнэсн тер күүнэнчн дү күүкнь герэдэн һарад зулх, тер цагт чи тер күүкиг күцэд, бэрж авад, нарн һарх үзг тал

довтл. Өмнчн нег нүкн бээдг болх, тер нүкнд чи тер күүкиг алад, дакад довтлхлачн, нүкнэ амн деер харһлдхв», — гийһэд, уга болад одв.

Түүнэсн көвүн һарад йовв. Йовж йовтлнь, долан сө, долан өдр харһу хар будн болв. Будн зогсхла, хойр церг дээлдэд зогссн бээдг болна. Тер хойр цергин хоорнд Улада баатр зогссн бээдг болна. Көвүн түүнэсн тер күүнэ барун нүдэрнь хаһад оркв, тер күн үкэд одв. Тер күүнэ дү күүкнь герэдэн һарад зулв. Көвүн ардаснь көөһэд, бэрэд авв, бэрж авад, цааран һарад довтлв. Өмннь нег нүкн бээдг болна. Тер нүкнд ирэд, көвүн күүкиг дегд сээхнднь алж ядад бээв. Түүнэсн мөрнь келв: «Өтр ал!» — гив. Көвүн алж оркад, цааран довтлад һарв. Өмнэснь нүкнэ амн деер саак залу зогсч бээдг болна.

Түүнэсн тер залу көвүнэ мөринь шаһа кеһэд хайж оркв, бийинь хавтхлж оркад, орад одв. Эрлг Номин хан келж бээдг болна: «Улада баатр[иг] дү күүктәһинь алв, ода тер күүг алад, сүмсинь асрж өгх күн бэәнү? Тер күүг асрж өгсн күүнд авлтыннь өрәлинь өгнөв», — гив. Түүнэсн нег хойр шулм келж бээдг болна: «Бидн хоюрн авч ирхүвидн», — гив. «Та хойр яһж авч ирнт?» — гив. Тиигхлэ эдн келв: «Тер дээһән дарсн сән залу хэрж йовх, түүнэ өмннь бидн хойр хойр сээхн сумн болад кевтхүвидн, тер маниг авад бийдән дүрх, тегэд тер цагт бидн түүниг алхувидн», — гив. «Не, сән», — гийһэд, йовулад оркв.

Түүнэсн хуурч һарч ирэд, келв: «Одак келсн үгиг соңсвч?» — гив. Көвүн келв: «Негдвэр, би теднэ кел медхшив. Хойрдвар, тана хуурин эболна», — гив. Тиигхлэ хуурч цуһараһинь келж өгв. «Чи тер хойр сумиг авад, хуһлж оркад, нааран довтлад ир», — гив.

Түүнэсн көвүн һарад йовв. Йовж йовтлнь, нег хойр сээхн сумн кевтдг болна. Көвүн тер хойр сумиг авад, хуһлж оркад, гедргән довтлад күрэд ирв. Тер залу нүкнэ амн деер зогсч бээдг болна. Бас көвүг хавтхлж оркад, орад одв. Түүнэсн тер хойр дола хонсн цагт күрч ирв, һар, көлинь хуһрсн күрч ирв.

Түүнэсн Эрлг хан дакад бас келв: «Ода кен түүниг авч ирнэ?» — гийһэд, кү хээв. «Бидн авч ирнэвидн», — гийһэд, нег шулм баавһа күүктәһән хоюрн ирв. «Та яһж авч ирнэт?» — гив. Тиигхлэ эдн келв: «Тер дээһән дарсн сән залу гертән хэрх, тер күүнэ ээжнь нег сән девл уйж тэвсн болх, аавнь нег сән түд гидг хот кеж тэвсн болх, тегэд бидн девл хот хойрт орад алхувидн», — гив. «Не, сән», — илгәһэд оркв.

Түүнэсн хуурч һарч ирэд, көвүнд келв: «Соңсвч?» — гив. «Соңсув», — гив. «Чи ода гертән одад, герән йисн цаһан ишкәһәр цутлж оркад, ик һал түлж оркад, девл хот хойраһинь хайж оркад, хэләж бә! Тер цагт тер

хойр бөкүн батхн хойр болад, нисэд харх. Чи тер цагт тер хойриг бэрж авад, Хаср Баср хойр нохадан өгч оркад ир», — гив.

Көвүн һарад йовв. Гертэн ирэд, көвүн герэн йисн цаһан ишкәһәр цуглж оркад, ик һал түлж оркад, девл хот хойран һал дотр хайж оркад, хэләһэд бәәв. Тиигж бәәтлнһ, бөкүн батхн хойр болад, нисэд һарч йовдг болна. Көвүн тер хойраг бэрж авад, хойр нохадан өгч оркад, довтлад күрэд ирв.

Саак залунь нүкнә амн деер зогсч бәэдг болна. Мөринь шаһа кевтә хайж оркад, бийинь хавтхлж оркад, орад одв. Тер хойрнһ һалд түлсн күрч ирв. «Не, ода яахв?» — гиж бәәһэд, келв: «Тер көвүн нанд юм кесн уга билә, түүнә эврәннһ дәәнә кәлд орж үкх хувнһ билә, — гив. — Не, ода түүнд ут нас өгх юмн», — гив.

Түүнәсн хуурч һарч ирэд, келв: «Не, ода чи хәр, чамд ут нас өгв», — гив. Тегәд көвүн тер хуурчта ах-дү болв, тер хуурч дү күүкән мана көвүнд өгв. Түүнәсн мана көвүн гертән ирэд, баавһаһан авад, амулң жирһэд бәәв.

## 12. Ут тууль

Кезәнә сәнж болна. Улада баатр гидг баатр сәнж болна. Хойр түмн аду́та, хойр сән бор мөртә сәнж болна.

Хойр бор мөрән гер деерән селж архлад, долан хонг болад адуһан оч хәләдг болна. Нег дола хонад одад хәлән гидг болхнһ, нег түмн адуһинһ, нег сән мөртәһинһ чон идәд орксн бәэдг болна. Чонын йовад одсн хаалһнһ ацата темән үзгдш уга зам улан хаалһ татад одсн бәэдг болна.

Түүнәсн Улада баатр ардаснһ некәд һарв. Йовж-йовж, нег нүкнә амнд күрэд ирв. Түүнәсн мөрән тушч оркад, үлдән авад, нүкнд орад одв. Орад одн гидг болхнһ, кесг олн чон сәәхн олн әңг торһар кесн көшг дотр кевтцхәдг болна.

Түүнәсн Улада баатр үлдән ээмдәд, тал дунднһ зогсв. Түүнәсн чонс босад, Улада баатрт кесг олн әңг хот тәвж өгв. Түүндән жирһж бәәһэд, нег көгшн чон келв: «Чини мөн сиитчн — мана күүкн, — гив. — Тегәд чамаг манаг олж ирж чадх уга гиһэд, нег түмн мөрн, нег сәәхн бор мөртәһичн идләвидн, — гив. — Нег түмн мөрнчн, нег сәәхн бор мөрнчн күүкнә дольг болтха», — гив.

Түүнәсн түүндән Улада баатр жирһж оркад хәрх болв. Түүнәсн тер көгшн чон Улада баатрт нег бичкн чон өгв. Түүнәсн Улада баатр тер

бичкн чоныг гүвдж оркад, нарад зулв. Сээхн бор мөрнь ямаран хурдн болв чигн, тер бичкн чон көөж күцэд йовулдг уга болна.

Түүнэсн Улада баатр тер чоныг гертэн авч ирэд хайж оркв. Түүнэсн тер чон улс унтснас хооран герлднь аду манм, гегэнднь үүл бэрм сээхн баавһа [болад] бөөв. Түүнэсн Улада баатр нег цагт келв: «Чи, баавһа, өдрт бас эн кевэрн бөөһэд бөөхнчн!» — гив. Тиигхлэ баавһа келв: «Намаг эн кевэр бөөхлэ, чамд амр уга», — гив. Тиигхлэ Улада баатр келв: «Уга, юмн болх уга, эн кевтэн бэ», — гив. Түүнэсн баавһань өдр, сө уга сээхн кевэрн бөөһэд бөөв.

Нег цагт Улада баатр адун талан одсн сэнж болна. Хаана көвүн шовучлж йовад, нег шовунд шовуһан тэвэд орксн, тер шовунь Улада баатрин өрк деер сууһад бөөв.

Хаана көвүн түүнэсн күрч ирэд: «Улада баатр, гертэн бөөнч? Шовуһим авч ас!» — гив. Түүнэсн Улада баатрин баавһань келв: «Улада баатр гертэн уга», — гив. Түүнэсн хаана көвүн баавһаг үзж оркад, дегэд сээхнднь хэләһэ бөөж, гертэн хәрхән мартад бөөв. Түүнэсн Улада баатрин баавһань келв: «Деертн сө болж йовна, хәрхнтн», — гив.

Түүнэсн хан көвүн хәрж ирв. Хан көвүн эцкдэн келв: «Улада баатрт сээхн баавһа бөөнэ, тер баавһаһинь нанд авч өгтн!» — гив. Түүнэсн хан Улада баатриг наар гиж авад, келв: «Энд нег дала бөөдг юмн, тер далан өөрәһәрнь үвлзңгин һазр, хавржңгин һазр болн намржңгин һазр хэләж ир», — гив.

Түүнэсн Улада баатр баавһадан ирэд, келв: «Намаг хан тиим-тиим һазр хэләж ир гив». Тиигхлэ баавһа келв: «Тер далатн долан хонга һазрас сорж авдг дала», — гив. Түүнэсн баавһа келв: «Гертэн бөөтн, кезэ хан ир гисн болзгтнь одтн». Түүнэсн баавһань келв: «Үвлзңгин һазр хэләж йовтлм, өргн далан көвэд нег шөрг мең меңнж бөөж, тер шөргин меңгинь нег цурх булаһад идж бөөж. Түүнэсн шөрг намаг үзэд келв: „Эн цурх мини идж бөөсн хотыг булаһад, идж бөөнэ“, — гив. Түүнэсн би: „Эльдэс болв чигн олад идх цурхд зөв өгсн мини уга, му шөргд зөв өгв би“, — гиж келтн гив. — Түүнэсн хавржңгин һазр хэләж йовтлм, өндр модна ора деер гекс гидг шовун мең меңнж бөөж. Тер меңгинь нег харцх булаһад, идж бөөж. Түүнэсн гекс гидг шовун намаг ирэд келв: „Эн харцх мини идж бөөсн хотым булаһад, идж бөөнэ“, — гив. Түүнэсн би: „Эльдэс болв чигн хот олад идх харцхд зөв өгсн мини уга, гекст зөв өгв“, — гиж келтн гив. — Намржңгин һазр хэләж йовтлм, нег һурвн алд му арат мең меңнж бөөсн, нег чон булаһад, идж бөөж. Түүнэсн арат намаг үзэд, келв: „Эн чон мини идж бөөсн хотым булаһад,

идэд бээнэ“, — гив. Түүнэсн би: „Эльдэс болв чигн олад идх чонд зөв өгсн мини уга, хурвн алд му аратд зөв өгв би“, — гиж келтн», — гив.

Түүнэсн Улада баатр хаана ир гисн өдртнь одв. Түүнэсн хан мендлэд сурв: «Ямаран һазр, сэн, муу?» — гив. «Му биш, сэн», — гив. Түүнэсн Улада баатр баавһань кел гисн үг цугтнь келв. Түүнэсн хан Улада баатриг: «Хэр!» — гихэд, хэрүлж оркв.

Түүнэсн дакад хаана көвүн эцкэн: «Улада баатрин баавһа авч ас!» — гив. Түүнэсн хан Улада баатриг ир гихүлэд авв. Улада баатр ирв, хан келж бээнэ: «Кезэнэ би эн өмн бийд нег далад һахуль орклав, тегэд нег цурх зун һахулим авч одла. Тер һахулим асрж ас!» — гив.

Түүнэсн Улада баатр баавһадан ирэд келв. Тиигхлөнь, баавһань келв: «Тернь үнн, ода та йовтн, далад одад, эргинь гүвдэд бээтн, түүнэсн тул заһсн таниг ус орулад көөх, тер цагт мөрнтн хурдн болхла, күцгдл уга, усн хооран татхла, тул хөөрдэд йовж чадх уга. Тер цагт эврэн медтн», — гив.

Түүнэсн Улада баатр һарад йовв. Далан көвэд күрч ирэд, эргинь гүвдэд бээв. Түүнэсн тул заһсн ус орулад, Улада баатриг көөв. Улада баатр күцгдл уга одв. Усн хооран татхла, тул заһсн хөөрдэд, зогсад бээв. Түүнэсн тул заһсн Улада баатрт келв: «Намаг уснд орул», — гив. Тиигхлө, Улада баатр келв: «Уснд бээсн заһсан һарһж ас, тегэд уснд орулсув», — гив. Тиигхлө тул заһсн келв: «Не, сэн, орул», — гив. Түүнэсн Улада баатр түлкэд, орулж оркв. Тул заһсн нег тууляд оркв, усна заһсн цуһар көвөднь һарад ирв. Түүнэсн Улада баатр нег цурхан гесн дотр бээсинь үзэд, тер цурхан гесн дотрас зун һахуль һарһад авв. Улада баатр тер зун һахулиг хаанд асрж өгв.

Түүнэсн Улада баатр гертэн ирэд бөөһэд, хаани көвүн дакад эцкдэн келв: «Улада баатрин баавһаг авч ас!» — гив. Түүнэсн хан Улада баатриг ир гилһж авад, келв: «Би кезэнэ энд, нарн һарх үзгт, нег дала бөөдг, тер далан арл дотр би нег шар цоохр үкр орклав, ода тер үкр зун болсн болх, тер үкрмүдиг нанд асрж ас», — гив.

Түүнэсн Улада баатр баавһадан ирэд, келв: «Намаг хан келв: „Энд, нарн һарх үзгт, нег дала бөөдг, тер далан арл дотр нег шар цоохр үкр оклав (орклав), ода тер үкр зун үкр болсн болх, тер үкрмүдиг асрж ас“, — гиж келв».

Тиигхлө баавһань келв: «Тернь үнн, ода та үүнэсн одад, тер далаг эргэд йовтн, йовж йовтлтн, нег жим хаалһ һарх, тер хаалһар одад, тер шар цоохр үкрт цалм хаяд, чирэд һартн, тер үкр һархла, наадк үкрмүднь чигн дахад һарад ирх», — гив. Түүнэсн Улада баатр һарад

йовв. Тер далад күрч ирэд, далаг эргэд йовв. Йовж йовтлнь, нег жим хаалһ харһлдв. Улада баатр тер хаалһар орад, шар цоохр үкрт цалм хаяд, бэрж авад һарв. Наадк үкрмүднь бас дахад һарв, Улада баатр хаанд асрж өгв.

Түүнэсн хан көвүһэн ир гилһж авад, Улада баатр эврәннь көвүн хойраг өөрэн суулһад келв: «Та хойр соңсч бээтн, — гив. — Би Улада баатриг үвлзңгин һазр, хавржңгин һазр болн намржңгин һазр хэлэж ир гиж илгэвү?» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Тер үнн», — гив.

«Үвлзңгин һазр хэлэж йовтлм, өргн далан көвэд нег му шөрг мең меңж бээж, тер меңгинь нег цурх булаһад, идж бээж гиж келлү?» — гив. Көвүн: «Келлә», — гив. «Өргн дала гидгнь — би, му шөрг гидгнь — эн Улада баатр, меңнь — Улада баатрин баавһа, цурх гидгнь — чи, мини көвүн, чич! Чи юн болв чигн хан күүнэ көвүн баавһа эльдэс болв чигн олж авх бишийч?» — гив. Көвүн: «Тер үнн», — гив.

«Хавржңгин һазр хэлэж йовтлм, өндр модна ора деер гекс гидг шовун мең меңж бээж, тер меңгинь нег харцх булаһад, идж бээж гилү?» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Тер үнн», — гив. «Өндр модн гидгнь — бив, гекс гидг шовун — эн Улада баатр, — гив. — Меңнь — баавһань, — гив. — Харцх гидгнь — чи, мини көвүн, чич. Чи юн болв чигн хан күүнэ көвүн эльдэс болв чигн баавһа олж авх бишийч?» — гив. Көвүн: «Тер үнн», — гив.

«Намржңгин һазр хэлэж йовтлм, хулсна һурвн алд арат мең меңж бээтлнь, тер меңгинь нег чон булаһад, идж бээж гилү?» — гив. Тиигхлэ көвүн келв: «Тер үнн», — гив. «Хулсн гидгнь — бив, һурвн алд арат гидгнь — эн Улада баатр, — гив. — Меңнь — баавһань, — гив. — Чон гидгнь — чи, мини көвүн, чич. Чи юн болв чигн хан күүнэ көвүн баавһа эльдэс болв чигн олад авх бишийч?» — гив. Көвүн: «Тер үнн», — гив.

Түүнэсн хан көвүһэн көөж оркад, Улада баатрар көвүһэн кеж авад, амулң сээхн жирһэд бээв.

### 13. Ут тууль

Кезэнэ сэнж болна. Нег хан бээдг сэнж болна. Тер хан нег күүктэ сэнж болна. Тер күүкнэ нернь арвн тавн насар бээдг Арагни Даңни гидг күүкн сэнж болна. Күүкнэ эцкнь күүкндэн күн келэд ирхлэ, тер келж ирсн күүт алад бээдг сэнж. Кү алад бээж, Алач махч хан гидг нер авв.

Тер хаана алвт дотрнь нег цөөкн өрктэ (ээмгтэ) зээсц бээдг сэнж болна. Тер зээсц нег көвүтэ сэнж болна. Тер көвүнь нег цагт эцкдэн келв: «Аав! Хаана өөр оч буй (нүй)», — гив. Эцкнь көвүнәннь үг соңсад, хаана өөр ирж буув.

Түүнэсн көвүн эцкдэн келв: «Аав! Хаана күүкнд оч кел», — гив. Эцкнь нег хойр мөрэн тохж унад, хаана тал һарад йовв. Хаанад күрч ирэд, өрүнэс авн асхн күртл сууж сууһад, һарч одв. Маңһдуртнь бас тер кевэр сууж сууһад, хэрж ирв. Бас маңһдуртнь одад суув. Сууж суутлнь, хан келв: «Өвгн, ю хээһэд йовнат?» — гив. Өвгн ду һардго болна. Түүнэсн хан келв: «Өвгн, ас гисн юмитн өгнэв», — гив. Тиигхлэ өвгн келв: «Хан күн нег зэрлгтэ, харцх шовун нег шүүрлһтэ, — гиһэд, махлаһан авад, һазрт цокад оркв. — Тана күүкндтн көвүндэн келсү гиж йовлав», — гив.

Түүнэсн хан арһ уга болад, күүкән өгх болв. Хан өвгнд келв: «Мини күүк авх болхнь, нанд тиим-тиим юм асрж өгэд ав», — гив. Өвгн көвүндэн ирэд, келв: «Хан тиим-тиим юм асрж өгэд, мини күүк ав гиж келв», — гив.

Түүнэсн тер көвүн нег нээжтэ сэнж, тер нээжтәһән хоюрн хаана ас гисн юм асрж өгэд, хана күүк авв. Түүнэсн нээж мана көвүнд келв: «Ода нег дөрв-тав хонсн цагтчн эцкән эн хаанд алулсн тавн зун хаадудын көвүд ирэд, чамаг келх: „Энд хөрн тавн толһата хотхр хар мус, арвн тавн толһата атхр хар мус хойр бээнэ. Тер хойр мууст сээхн адун бээнэ, түүниг оч көй“, — гих, тиигж келхлән, чи: „Одхшив“, — гиһэд бэ, — гив.— Тиигж бээһэд, тедн келх: „Алач махч хаана күүк авад, өөрэснь һарч ядж бээнч?“ — гих, тиигж келхлән, чи: „Не, однав“, — гиһэд бэ, — гив. — Тегэд одхларн, нанд ирэд, йов», — гив.

Көвүн герән авад, дөрв-тав хонсн цагтнь тавн зун эцкән хаанд алулсн тавн зун хаана көвүд ирэд, көвүнд келв: «Энд хөрн тавн толһата хотхр хар мус, арвн тавн толһата атхр хар мус хойр бээнэ, теднэ аду оч көй», — гив. Тиигхлән көвүн келв: «Одхшив», — гив. Тиигхлән тедн келв: «Алач махч хаана арвн тавта Арагни Даңниг авад, өөрэснь һарч ядж бээнч?» — гив. Көвүн бээж бээһэд, келв: «Не, однав», — гив.

Аавиннь ундг азд уланиг көтлэд, эврәннь ундг буурл мөрән унад, һарад йовв. Көвүн йовж йовад, келв: «Энд нег күн бээнэ, түүнлэ харһад ирнэв», — гив. Өөрк нөкднь харһдулл уга чиктнь авад йовв. Йовж-йовж, хойр муусин адунд күрэд ирв, адуна наад бийднь ик модн хаша бээдг болна, эдн орх һазр олж ядад бээв.

Түүнэсн мана көвүн келв: «Кезэнэ мана аав келдг билэ, эн модн хашад нег бичкн жим хаалһ бээнэ гидг билэ», — гиһэд, эргэд довтлв.

Эргэ йовж, тер жим хаалһ олад авв. Түүнэсн көвүн келв: «Эн адуг би эн жим хаалһар көөһэд, танд һарһж өгсүв, — гив. — Тер цагт хойр мус ик цергтэ күрэд ирх, би танд эн адуг һарһж өгч оркад, би мөрэн эн жим хаалһд көндлң зогсаж оркад, эднтэ халцад бээсүв, — гив. — Кезэ би зулад һарсн цагт мана аавин ундг азд уланиг нанд тохж өгтн», — гив.

Түүнэсн көвүн орад, адуг көөһэд, һарһад оркв. Ардаснь хойр мус кесг олн цергтэ күрэд ирв. Көвүн мөрэн көндлң зогсаж оркад, халцад бээв. Көвүн хаһа бээж, цергинь цугтнь алад оркв. Мөрнәннь нег бийинь хэлэхлән, кесг олн сумн орад одсн бээдг болна. Мөрэн унад, һарад зулв. Нөкдэн күцж ирэд, келв: «Өтр аавин ундг азд уланиг тохж ас», — гив. Теднь мөринь өгл уга, зулад йовв. Тиигж йовад, азд уланиг көтлж йовсн күн келж: «Чи ца цааһан хойр мууста жирһ, бидн арвн тавта Арагни Даңнилэчн жирһий бидн», — гив, мөринь өгл уга, йовад одв.

Көвүнэ унж йовсн мөрнь үкэд одв. Хойр мус күрч ирэд, көвүг цокад, күлэд, гертэн авч ирв. Көвүг авч ирэд, төмр тергнлэ таг кеһэд күлэд оркв. Күлж оркад, хойр мус келв: «Орснтн цокад, һарснтн цокад бээтн», — гив. Орснь ташад, һарснь ташад бээсн бийднь, көвүнэ чирәннь улм сээхрэд бээдг болна.

Түүнэсн арвн тавн толһата атхр хар мус келв: «Сән залу сәнж, бичэ цоктн», — гив, тээлэд авв. Түүнэсн мус көвүнд келв: «Не, ода чини тер алсн миңһн залуһинчн миңһн эцкинь авхулад, би теднэс сурсув, чамаг тедн тэвхлэ, тэвтхэ, эс тэвхлэ, би чамаг тер улст өгч оркнав», — гив. Тер үксн залусин эцкинь цуглулж авад, эрк өгч бээһэд, келв: «Эн сән залу сәнж, сән залуг алж биш, тэвж оркий?» — гив. Тер улсин өрөлнь: «Тэвий», — гив, өрөлнь: «Уга, тэвх юмн биш», — гив бээж, цуһар: «Бидн тэвх бишвидн», — гив. Тиигхлэ мус келв: «Эс тэвдг болхнтн, автн тер күүһән, — гив. — Яһнат, кегнэт, эврэнтн дурн», — гив.

Көвүг тер миңһн өвгн авад һарв. Авч йовад, нег байн шеркшт хулдж оркв. Тер байн шеркш көвүн, күүкн уга сәнж болна. Мана көвүн шеркшин көвүн болад бээв. Көвүн түүндэн долан сар болад орксн цагтнь мана көвүнэ эцк шеркшин нег элгнәннь (төрлиннь) күүкинь хаана ах түшмин көвүн авн гиж бээдг болна. Түүнэсн көвүн эцкдэн келв: «Тер күүкнэ өглһнд оч орнав», — гив. Тиигхлэ эцкнь: «Од», — гив, келэд, нег кесг олн адун дотр орулж оркад, келв: «Дурта мөрэн бэрэд ун», — гив. Көвүн адун дотраһар йовж йовтль, эврәннь ундг буурл мөрнлэ эдл нег буурл мөрн йовдг болна. Көвүн тер буурл мөриг бэрэд унв, бэрж унад, күүкнэ өглһнд күрч ирв.

Түүнэсн мана көвүн күүкнэ һазрас көвцг авч зулх болв. Түүнэсн көвүн көвцгиг мөриннь ар сээр деер цокж оркад, уга болад одв. Ардаснь кесг олн хурдн мөрэр көөсн бийднь, тоосан өгл уга йовад одв. Мана көвүн түшмлд күрэд ирв. Түшмл көвүг үзж оркад: «Му кавр хальмг, чи ата-марһа авч ирвч», — гийһэд, гүвдв.

Түүнэсн көвүн хэрж ирэд, эцкдэн келв: «Намаг түшмлчн мөрн һарч ирв гийһэд, гүвдв», — гив. Түүнэсн көвүнэ эцкнь келв: «Хан күн болв чигн олзд дурта болдг, — гийһэд, көвүнәннь хойр өврэр мөңг дүүргэд, келв: — Оч харһиц», — гийһэд, илгәһэд оркв.

Көвүн хаанд ирэд, келв: «Тана йосар иигэд күүкнэ авлһнд ирэд, урлда тэвснд мини мөрн һарч ирсн билэ, тегэд тана түшмл: „Му кавр хальмг, чини мөрн һарч ирв“, — гийһэд, гүвдж оркв», — гив. Түүнэсн хан түшмлиг авхулад, көвүнд хан келв: «Көгшн күн гийһэд тэвж өгнч, эс гихнь өшөһөн авнч?» — гив. Түүнэсн көвүн келв: «Көгшн күн гийһэд тэвж өгнэв, зуг гижгдэн бээсн шархиннь орм авнав», — гив. Түүнэсн хан келв: «Не, сэн, ав», — гив. Көвүн өвгиг: «Цааран хэләһэд, зогсч бээтн», — гиж келв. Өвгн цааран хэләһэд, зогсад өгв. Көвүн маляһарн өвгиг цокад орксн, өвгнь хойр әңг шу тусад одв. Цаань доскиг хамх цокад, нег арчм һазрт орулн цокад, эврән бийнь маляһан әрә гиж татж авв.

Түүнэсн хан тер көвүһәр эврәннь көвүһән кеж авад бээв. Хаана бийнь алвтан медл уга көвүнд медүләд бээв, бийнь нег өвгн болад, гертән кевтв. Мана көвүн шеркшин ор эзлэд бээв.

Кезәнә нег цагт шеркшт кел бәргдсн нег хальмг бөөдг сәнж болна. Тер хальмг нег шеркшәс миңһн арслң мөңг авсн сәнж болна. Тер шеркшнь: «Мөңгим ас», — гидг болна. Хальмгт өгдг мөңгн уга болад, тер хальмг дотран санв: «Мана хальмг күн хан болж эс гилү, нанд зөв эс өгдгв?» — гийһэд, шеркшт келв: «Чамас мөңг авсн угав», — гив. Тиигхлә шеркш келв: «Хаанд оч зарһ бәрнәв», — гив. Тиигхлә хальмг: «Зарһ бәрий», — гийһэд, һарад йовв.

Хоюрн хаанд зарһ бәрв. Шеркшнь түрүләд келв: «Эн хальмг нанас миңһн арслң мөңг авла, ода өгхш», — гив. Тиигхлә хальмг келв: «Би үүнәс мөңг авсн мини уга, эн худлахар намаг мөңг авлач гийһэд бөөнә», — гив. Тиигхләнь хан шеркшт зөв өгл уга, эврәннь хальмгтан зөв өгв.

Тер шеркш орсн гер болһндан: «Кавр хальмг кавр хальмгтан зөв өгв», — гийһэд, келәд йовв. Тер үгнь көгшн хаанд соңсгдв, көгшн хан тер шеркшиг ир гиж авад, нәәмн әңг кеһэд, нәәмн күүнд үүрүләд,

нэамн үзг тал йовулад оркв. «Үүнэсн хооран кавр хальмг гиж келситн эн кевэр кехүв», — гихэд, йовулад оркв.

Тер шеркшин хаанд нег күүкн бээдг сэнж болна. Тер күүкн арвн хурвн насар бээдг сэнж болна. Тер күүкнэ герт мана көвүн одв. Күүкнэ герт орад, күүкнлэ ю-бис күүндж бээтлнь, күүкн келв: «Таниг Алач махч хаана арвн тавн наста Арагни Даңниг авситн бидн чигн меднэвидн», — гив. Түүнэсн күүкн көвүнэс сурв: «Герэдэн хэрнт?» — гив. «Э, хэрнэв», — гив. Түүнэсн күүкн нег түңгрцг өгв: «Эн түңгрцгиг намаг өгв гихэд, гериннь күүнд өгтн», — гив. Көвүнэ бийднь нег түңгрцг өгв.

Түүнэсн көвүн тер зарһцж ирсн күүтэһэн хоюрн һарад йовв. Йовж йовад, нег һазрт ирэд, тер хальмг хот кев. Көвүн унтж одв. Көвүн унтж-унтж, босн гидг болхнь, өөрнь дахж йовсн хальмгнь мөринь авад, гедргэн шеркш тал йовж оч.

Көвүн түүнэсн йовһар һарад йовв. Йовад йовхнь, ик цусн һазр деегүр түргүләд гүүһэд йовдг болна. Көвүн йовж-йовж, нег хө хэрүлсн өвгнтэ харһлдв. Көвүн өвгнэс сурв: «Эн юн цуснь?» — гив. Тиигхлэ тер өвгн келв: «Кезэнэ нег ах дү хойр бээдг сэнж, дүнь шеркшт кел бэргдсн сэнж болна, тегэд ахнь дүүһэн хээһэд, шеркшиг дээлж йовна гилэ», — гив.

Түүнэсн көвүн цааран һарад йовв, йовж йовтлнь, эврэннь ундг буурл мөрнь эмсхлднь хойр дөрөнх харһад йовдг болна, аавнь ундг азд улань арсн ясн хойртан күрсн эрэ хатрж йовдг болна. Көвүнэ нээжнь тер хойр мөр унсн күрэд ирв. Көвүн мендэн сурлцад, келв: «Ах, ах, эн хойр мөрэн зоваһад эльдэс эльдэрэн оч йовнат?» — гив. Тиигхлэ тер залу келв: «Кезэнэ нег дүм шеркшт кел бэргдсн билэ, тегэд тер дүүһэн хээһэд, шеркшиг ик зууһинь дээләд ирүв. Юмн медгдсн уга, ода эн хойр мөрөн тарһлулж бээһэд, ода нег оч дээлнэв», — гив.

Түүнэсн хоюрн таньлдад, цааран һарад йовв. Йовж йовад, көвүнэ герт күрэд ирв. Көвүн гертэн ирэд, эк-эцктэһэн таньлдад, бас Арагни ДаңнилэРН таньлдад, түүндэн долан хонг нэр-жириһл кев.

Нэр-жириһл кеж оркад, көвүн саак тавн зун хаадудын көвүдиг иртн гилһүләд авхулв. Теднь ирхлэнь, эрк өгч бээһэд, келв: «Би тенд хойр муусла жириһж бээвүв, та мини арвн тавн наста Арагни Даңнилэ жириһж бээвт!» — гив. Ду һардг күн уга болв, түүнэсн көвүн тедниг гүвддгинь гүвдэд, алдгинь алад, тэвж оркв. Көвүн тегэд түүндэн амулц жириһэд бээв.

## 14. Ут тууль

Кезэнэ сэнж болна. Хатрлч хар мөртэ хан Торцг гидг хан, дүнь живхлңгин хурдн зеердтэ Жирһлчин Улан Хачр болн Гинж Цаһан гидг дү күүктэ сэнж. Хоюрн баг харһа модта сэнж болна. Холын дээг Жирһлчин Улан Хачр дардг сэнж, өөрин дээг баг харһа модн дардг сэнж.

Тегэд Жирһлчин Улан Хачр нег өрүн аң шову харвж йовтлнь, өмнэснь нег туула босад гүүнэ. Түүнэсн Жирһлчин Улан Хачр тер туулаг өрүнэс асхн күртл көөж, күцж ядад бээв. Түүнэсн мөрндэн келв: «Эн туулаг асхн нарн суух күртл күцж эс өгхнчн, дөрвн хар туруһарчн ааһ кенэв, дөрвлжн хар сээрэрчн архд кенэв», — гив. Тиигж келэд оркхлань, мөрн өмн хойр көлөн өргнэс үлүлэд, ард хойр көлөн сүүлдэн оркад хурдлв. Асхн нарн суухин алднд мөриннь дөрвн турун дор нег юмн эрвс гив. Тер эрвс гисн юмиг цокад оркв, тиигн гихнь, тер эрвс гисн юмн тер көөж йовсн туулань сэнж.

Түүнэсн Жирһлчин Улан Хачр тер туулаг гертэн авч ирэд, өвчж бээтлнь, барун чикиннь хулхас нег бор цаасн унж одв. Тер цаасиг авад, умшн гидг болхнь, һазр деер уга сээхн арвн тавта Арагни Даңни күүкн Жирһлчин Улан Хачрт илгэсн бичг сэнж болна. «Өтр ирж, мини марһанд ор», — гиж бичсн бээдг болна.

Түүнэсн Жирһлчин Улан Хачр живхлңгин хурдн зеердиг тавинь олж тохад, тер күүкнэ һазринь темцэд, һарад йовв. Түүнэсн кесг жилдэн гүүлгэд, кемжл уга гүүлгэд, нег өндр толһа деер һарад, дөрвн жилэс нааран юм ширтэд уга дөнн бүргдин нүдэрн өмнэн хэлэн гихнь, нег ооср бүч уга ор цаһан өргэ үзгдв.

Тер өргэд күрч ирэд, орн гидг болхнь, нег сээхн баавһа һос уйж суудг болна. «Белгтэ юмн», — гихэд, һар күрч оркад суув. Сууж сууһад, келв: «Эгч, нанд нег хот өгтн, морднав», — гив. Түүнэсн баавһа келв: «Энд хонад йовтн», — гив. Түүнэсн мана күн эмэлэн авад, мөрэн өвснд тэвж оркад хонв. Маңһдур өрүнднь мордад һарад йовн гиж бээтлнь, нег атх үмс өгв: «Өмнтн нег бүрү харһх, тер бүрү таниг көөх, күцэд ирхлэнь, эн атх үмсэн цацад орктн», — гив.

Түүнэсн Жирһлчин Улан Хачр һарад йовв. Йовж йовтлнь, өмннь бас нег цаһан гер үзгдв. Түүнд ирэд, орн гихнь, нег баахн бер үсэн самлж суудг болна. «Белгтэ юмн», — гихэд, суув. Сууж сууһад, келв: «Эгч, нанд хот өгтн, йовнав», — гив. Түүнэсн тер баавһа түүнд хот өгэд, деернь бас нег алтн билцг өгв: «Эн билцгиг өмнтн нег дала харһх, тер

далад хаяд оркхла, алтн бурм мөңгн бурм хойр нарх. Тегэд тер бурмд деегүр натлтн», — гив.

Түүнэсн нарад йовв. Йовж йовтльн, бас нег гер үзгдв. Күрч ирэд, орн гидг болхнь, нег баахн күүкд күн чигэнэс тос авч бөөж болна. Тегэд герт орж сууһад, келв: «Эгч, нанд нег хот өгтн, йовнав», — гив. Түүнэсн тер күүкд күн хот өгэд, бас нег торһн кевс өгв: «Эн торһн кевс деер сууһад оркхла, аль сансн һазрт күргдг юмн», — гив.

Түүнэсн Жирһлчин Улан Хачр нарад йовв. Йовж йовтльн, өмнэснь нег арвн көгшн өвгдүд йовцхаж йовдг болна. Мана күн теднд күрч ирэд, келв: «Менд йовцханат, хааһас хааран йовцхаж йовнат?» — гив. «Бидн чамла эдл чаңһ чиирг залус билэвидн, энд арвн тавта Арагни Даңни күүкнд хүрм ирж гихлэ, йовцхалавидн. Ода тенд күрч ядад, гедргэн хэрж йовцханавидн, — гив. — Чи хамаран оч йовнач?» — гив. «Би тиигэн оч йовнав, — гихэд, — сээхн менд хэртн!» — гиж келэд, нарад йовв.

Йовж йовтльн, зун өвгн өмнэснь харһлдв: «Менд йовнат?» — гив. «Йовनावидн», — гиж келцхэв. «Хааһас хааран оч йовнат?» — гив. «Бидн энд арвн тавта Арагни Даңни күүкнд хүрм ирж гихлэ, оч йовлавидн, ода дегд хол болад, күрч ядад, хэрж йовनावидн», — гив. «Менд йовтн!» — гихэд, нарад йовв.

Цааран йовж йовад, мөрэн шаран шаһа кеж оркад, хавтхлж оркв. Бийнь торһн кевс деер сууһад, күүкнэ һазрт күрэд ирв. Күрч ирэд, ус авдг худгин өөр чачр татж оркад унтв. Унтж кевтльн, өөрөһэрнь арвн тавта Арагни Даңни күүкн көтч күүкдэн дахулсн наач йовдг болна. Наач йовад, нег күүкэн келж болна: «Тер унтж кевтсн күүг одад серүлж үз», — гив. Тегэд тер күүкн түүнэ өөр күрч ирэд, серүлж оркад, бултад, гүүһэд йовж одв.

Тегэд мана күн босад, мөрэн тохад, күүкнэ герт одад, үүдн хоорнд суув. Сууж сууһад, деегэрн өгн гисн әркиг булаж ууһад суув. Түүнэсн күүкн тер күүг юн күүһинь медл уга, өөрөн суусн күргн Төгә Бүкин дү Күлг бөкд келв: «Босад, түүниг ташад нарһж орк», — гив. Тиигхлә Жирһлчин Улан Хачр ташн гисн күүг өмнэснь теврж авад, күүкнэ өвр деер шивж оркад, нарч одв.

Гертәс һарсн цагтнь нег царан чинән гестә, царцахан чинән һуйта, му хар дааһта көвүн ирэд, келв: «Баахн ах, би тана мөрни жола бәрнәв», — гив. Тиигхләнә Жирһлчин Улан Хачр келв: «Уга! Чи бәрж чадхнчн уга», — гив. «Уга, чадхув», — гив. Тиигхләнә: «Не, бәр», — гив.

Түүнэсн тедн цуһар: «Күүкн деерэс марһа кей, — гив. — Нег марһань — мөр урлдх, нег марһань — кү ноолдх, бас нег марһань — бу хах. Эн һурвн марһа кен күн авна, тер күн күүкиг авх мөн», — гичхэв.

Түүнэсн мөр урлдх юмн гийһэд, дөчн йисн дууна һазрт бээсн һурвн улан альм булалдж авч ирх юмн гийһэд, мөр урлдв. Тегэд мана күүни мөриг саак му көвүн уннав гийһэ бээж, унад довтлв. Наадк улснь нег зес хоңшарта, зеергнэ шилвтэ, худг нүдтэ, хумх цаһан эмг урлданд тэвв.

Түүнэсн урлда тэвсн хөөн нэрхн улан тоосн һарч йовдг болна. Тегэд эмгнэ эзн келв: «Дегэчин көвүн, дегэһэн ястн, буучин көвүн, бууһан ястн, цалмчин көвүн, цалман белдтн, цаатн мана урлданд тэвсн эмгн һарч аашна», — гив.

Тиигж бээтлнь, мана күүнэ мөрн һарад аашдг болна. Тегэд мөрнь мөрэг авч оркад, келв: «Нег мөрэ мана болв», — гив. Тиигхлэнь цуһар: «Болв», — гив.

Түүнэсн бу хах юмн гийһэд, үкрин сүүлин үйинь олж хаһад, үүргтэ түлэни деесинь олж хаһад, цань йисн һолта түүмр шатаһад, суминь һар деерэн хавлж авад, күүкнэ һар деер тэвх юмн гив.

Тегэд тедн цуһар хаһад, хаһад, хоосн һарад бээдг болна. Мана күн хаһад, сумнь үүргтэ түлэни деес олж хаһад, үкрин сүүлин үйинь олж хаһад, һарарн хавлж авад, күүкнэ һар деер тэвв. «Хойр мөрэ мана болв», — гив. Түүнэсн дакад кү ноолдх юмн гийһэд, тедн нег ик хар тергнд йисн хар мөр татсн, түн дотр нег ик кү суулһад авч ирв. Тегэд эндэснь мана күүнэ мөрч саак му көвүн: «Би ноолднав», — гив. Тегэд эзнь: «Ноолд», — гив.

Түүнэсн тер ик күн тергнэс буул уга бээж, келв: «Нанла ноолдх күн элькв?» — гив. Мана му көвүн гүүһэд одад, келв: «Чамла ноолдх күн бив», — гив. Тиигхлэнь тер күн: «Нама наад бэрнт?» — гийһэд, гедргэн һарн гив. Минтиигхлэнь, мана көвүн гүүж одад, барун халхарнь ташад, һэргтэһэд оркв, зүн халхарнь ташад, зүүлг гем өгэд оркв. Түүнэсн тер күн: «Хорта элмрв!» — гийһэд, таш-баш бэрлдэд одв. Ноолдж йовад, мана му көвүн авч бээһэд цокад оркхлань, үкж одв. Тегэд һурвн мөрөһинь авад, күүкиг бийдэн баавһа кеж авв.

Түүнэсн тиигж бээтлнь, мөрнь келв: «Күн элктэ чи бээтхэ, һазр элктэ би һазран санув», — гив. Тегэд эзнь келв: «Жили цааран!» — гиж келэд, бээв. Түүнэсн мөрнь сөөни өрэлд ирэд, бас келв. Бас тер кевэр: «Жили», — гийһэд бээв. Бас өрүнднь ирэд, келв, бас: «Жили цааран!» — гийһэд келв. Түүнэсн мөрн сүүлэн өргж оркад, келв: «Чама эс йовхлачн, би йовनाव!» — гийһэд, һарад йовн гив. Һарад йовн гихлэнь, эзнь йовхар шийдв.

Түүнэсн мөрэн шаһа кеж оркад, бийнь мөрч көвүтэһэн, бээшңтэһэн торһн кевс деер сууһад, һарад йовв. Нутг деерэн ирн гидг болхнь, үг сурх өнчн көвүнчн уга, өлн нохачн уга бээдг болна.

Түүнэсн көвүн: «Мини ах хан Торцг хан нанд нег юм яһжэс тэвсмб?» — гиж, нутган эргж йовтльн, нег цаасн кевтдг болна. Авад, умшад, үзн гидг болхнь, бичг бичсн бээдг болна: «Ардас мини бичэ ир, бийим ах-дү һурвн шар маңһс дээлэд, кел бэрэд авч одв. Эмн бийднь уга. Ирсн хөөн чама чигн алх», — гиж бичэтэ бээдг болна.

Түүнэсн Жирһлчин Улан Хачр арз ууж, амнь халад, хорз ууж, хотнь мухр халад, тесч бээж ядад, һарад йовв. Ардан эврәннь баавһа, бас мөрч му көвүһэн үлдэһэд, йовж оч болна.

Йовж йовтльн, өмннь нег кесг оln аду хэрүлсн күн йовдг болна. Тер күүнд күрч ирэд, келв: «Менд бээнт?» — гив. «Бээнэ», — гиж тер күнь келв. Түүнэсн сурв: «Эн адунтн кенэв?» — гив. «Кезэнэ хатрлч хар мөртэ хан Торцг хаана билэ, ода ах-дү һурвн шар маңһсин болв», — гив. Дакад сурв: «Хан Торцг хан сэн билү? Эс гиж эн һурвн маңһс сэний?» — гиж сурв. «Хан Торцг хаана цагтнь адучин му адуч билэв, ода эн һурвн ах-дү ирэд, йосн сэн адуч болув», — гив. Түүнэсн мана күн: «Чама!» — гиж дотран санад, цааран һарад йовв.

Йовж йовтльн, өмннь нег кесг оln темэд хэрүлсн күн йовдг болна. Тер күүнд күрч ирэд: «Менд бээнт?» — гив. «Бээнэ», — гиж тернь гив. Тегэд: «Эн темэдтн кенэв?» — гиж сурв. «Кезэнэ хан Торцг хаана билэ, ода ах-дү һурвн шар маңһсин болв», — гив. Дакад сурв: «Хан Торцг хан сэн билү, эс гиж һурвн шар маңһс сэний?» — гив. Тиигхлэнь тер күн келэд, уульв: «Хан Торцг хаана элькинь келнэч, тер хаанла эдл хан манд эльдэс олдхв?» — гив. «Не, менд бээтн!» — гихэд, цааран һарад йовв.

Йовж йовтльн, өмннь нег кесг оln үкр хэрүлсн күн йовдг болна. Күрч ирэд, келв: «Эн оln үкртн кенэв?» — гив. «Кезэнэ хан Торцг хаана билэ, ода һурвн шар маңһсин болв», — гив. «Хан Торцг сэн билү, эс гиж һурвн шар маңһс сэний?» — гив. Тиигхлэнь: «Хан Торцг хаанла юн эдлцхв?» — гив.

Тегэд цааран йовад, тер һурвулн нутгар орад ирв. Бийнь нег му көвүн болад, мөрэн шаһа кеж, хавтхлж оркад, зам герт ирэд бээв. Бээж бээһэд, нег өдр үдлэ тер һурвн шар маңһсин хот чанж бээсн зам күүнэс нег бичкн шөл мах хойр сурв. Тиигхлэнь зам келв: «Хэлэ! Эн му көвүн хаана хо, тын дееж идн гиж бээхнь», — гив. Тиигхлэнь көвүн тер замиг аарцг хоорндаһурнь шу татад оркв. Тегэд көвүн махиг цугтнь идж

оркв. Саак замин нөкднь хаандан гүүһэд одв, одад, келв: «Нег му көвүн ирэд, ах замиг алж оркад, хотыг булаһад, идж оркв», — гив.

Хан көвүг авхулад, сурв: «Юн гиһэд чи ах замиг алж оркад, махиг идвч?» — гив. Тиигхлэнь көвүн келв: «Йир, би ах кү алх биш, хулһнан хамрас цус һарһж чадхув?» — гив. Тиигхлэнь хан: «Жилитн цааран», — гиһэд, көөж оркв.

Түүнэсн көвүн эврэннь Гинж Цаһан дү күүкән тер һурвн маңһс дү көвүндән баавһа кеж өгсиг үзв. Түүнэсн көвүн дү күүкән һарһж авад, сурв: «Эн чини залуһин сүмсн эльд бөөдв?» — гив. Тиигхлэнь күүкн келв: «Нанас нег көвүн һарв, тер көвүг би асхндан шөвгэр хатхсув, тегэд сүмсинь сурсув», — гив. Тегэд сөөднь баавһа көвүһән нәрхн шөвгэр хатхад оркв. Тер көвүн уульв, тиигхлэнь, эцкнь сурв: «Эн көвүн юн гиһэд уульв?» — гив. Тер цагт баавһа келв: «Аавларн сүмсән нег һазрт тэвнэв гиһэд, уульж бөөнэ», — гив. Тиигхлэнь эцкнь келв: «Энд, нарн һарх үзг тал, нег өвгнд арвн хойр яман бөөдг, тер ямасин ишксинь нег ик бодн ирж иддг, тер боднд мана сүмсн бөөдг», — гив.

Түүнэсн өрүнднь баавһа ахдан сүмсинь зааж өгв. Түүнэсн ахнь маңһдур өрүнднь нарн һарх үзг тал тер өвгнд одв. Күрч ирхлэнь, өвгн сурв: «Чи юн көвүнвч?» — гив. Тиигхлэнь көвүн келв: «Көвүн уга күүнд көвүн болсу гиж йовнав», — гив. Өвгн көвүг гертән авад бөөв. Түүнэсн көвүн нег өрүн эцкдән келв: «Аав, би эндр эн ямасиг хэрүлнэв», — гив. Тиигхлэнь эцкнь келв: «Хэрүл», — гив.

Түүнэсн көвүн ямаһан тууһад, кеер ирхлэнь, нег ик хар бодн гүүж ирэд, һурвн-дөрвн ямана ишксиг идж оркв. Көвүн түүнэсн хэлэж бөөһэд, гүүж одад, тер ик хар боднгиг хойр эңг чавчад, хаяд оркв. Чавчад оркхлань, гесн дотраснь нег модн хээрцг унж ирв. Тер хар боднгин бийнь: «Иигж амрдгм», — гиж келэд, босад, гүүһэд йовж одв.

Түүнэсн көвүн тер модн хээрцгиг уудлв. Модн хээрцг дотр мөңгн хээрцг бөөж, мөңгн хээрцг дотр алтн хээрцг бөөж, алтн хээрцг дотр һурвн бичкн шовуна жульжуха бөөсн сәнж. Тер һурвн шовуна жульжуха нисэд йовж одв. Түүнэсн көвүн хойр һар деерән һал шатаһад, наадк бийднь харһу шуурһ татж оркв. Тегэд тер һурвн жульжуха даарад, нисэд күрч ирв. Көвүн тедниг бәрж авад, өврлж оркад, хәрж ирв. Хәрж ирэд, аавдан ямасиг өгч оркад, бийнь һурвн шар маңһс тал одв. Одад, тер һурвн маңһсин эмн жульжухасиг алад оркхлань, тер һурвн маңһс бас үкж одв.

Түүнэсн көвүн хамг алвтыг цугтаһинь нүүлһэд хәрж ирв. Хәрж ирэд, өмнк кевтән жирһэд, амрад бөөж болна.

## 15. Ут тууль

Кезэнэ сэнж болна. Негтэдэн нег бээрин ам эвдсн, хойртадан хойр бээрин ам эвдсн, хурвтадан хурвн бээрин ам эвдсн, дөрвтэдэн дөрвн бээрин ам эвдсн, деернь дөрвн үзгин хааг номдан орулсн, тавтадан тавн бээрин ам эвдсн, Таңсл хаани күрл эвдсн, Эрлг Номин хаанла теңсл булалдсн Кецү Берк гидг баатр бээдг сэнж болна. Ирэд уга йирн йисн жилиг аэлдж меддг, өңгрэд одсн найн жилиг алдл уга тааж келдг Намжл Улан хатнта сэнж. Хурвн темэн жодвта сэнж болна. Хурвн темэн жодван өрүн асxn хойрт халдан хурв ээдг сэнж болна.

Нег өрүн ээж бээтлнь, хартаснь хурв алдрад, унад оч болна. Түүнэсн хан хатндан келв: «Эн жодв юн гihэд унв?». Тиигхлэнь хатн келв: «Таниг мухр хар үлдтэ Сохр Хар баатр эмитн алад, алвтыгтн нүүлж авн гиж бээнэ», — гив. Хавл амта хар нохата сэнж болна. Тер хавл амта хар нохань уурлад орксн күмнь хурвн жилд манурад бээдг болна, зууһад орксн күмнь хорнднь диинрэд үкдг болна.

Түүнэсн хан: «Хурдн халтр мөрим авч ирж тох!» — гив. Хан түүнэсн һарад йовв. Борзатын бор уул деер һарад зогсв. Тиигж бээтлнь, нарн һарх үзгэс, намжл элсн кэдэ талас нэрхн улан тоосн жиигэд аашдг болна. Мухр хар үлдтэ Сохр Хар баатр күрч ирэд, келж бээдг болна: «Алядан аля хатасн, альхндан түүмр шатасн, төөрсн бух болсн, тошсн һодль болсн элмр! Хааһас хааран оч йовнач?» — гив. Тиигхлэ хан келв: «Алядан аля хатасн гихнь — чич, альхндан түүмр шатасн гихнь — чич, төөрсн бух гихнь — чич, тошсн һодль гихнь — чич, бийчн хааһас хааран оч йовнач?» — гив.

Тиигхлэ тернь келв: «Эжго эрм цаһан кэдэд оч бээр кенч? Эс гиж берэд, күүкдин наадн болж, үүнд бээр кенч?» — «Эжго эрм цаһан кэдэд оч бээр кенэв», — гihэд, һарад йовв.

Күлгин дөрвн туруг сольвдтл тоңх (чаңһар) татлдв. Тоорм темэн үнтэ таж торһн бүсигһэн тасртл чаңһар татлдв. Һуйин хар махнас атхлдад, ааһин чинэн хар махиг авад шивлдв. Өрүн ирсн ноха, шовун үдлэ цадж һарцхав. Үдлэ ирсн ноха, шовун асxn цадж һарцхав.

Түүнэсн Кецү Берк келв: «Өвсн киитэ мал зоваж биш, эр бийэр үзлций», — гив. Түүнэсн хоюрн мөрнэсн бууһад, мөрэн төмрин сээһэр төдглэд, болдын сээһэр боһчад, болд арһмжар архлад оркв. Бухан арсн шалвран бульчң күртлэн эвкэд, тэкин арсн шалвран тэкм күртлэн эвкэд, бүрүнэһэр мегшлдэд, буханаһар оольлдад, уул һатцас шүүрдэд, усн һатцас деглдэд, таш-баш бэрлдэд одв. Кесг жилдэн ноолдад, кемжл уга ноолдад одв.

Түүнэсн Кецу Берк: «Ээжинэн геснэс харснас нааран эңгл мөңгн таша деерэн күм тогтж үзэд угав, — гийэд, авад, цокад оркв. — Эмичн алнав, арһчн бээнү?» — гив. Тиигхлэнь тер келв: «Батлс гиж бэрж бэ, бас чигн һурвн сэн туульһн бээнэ», — гив. «Туульхарн бол!» — гив. Теңгрин од тоолн тууляд оркв, тегш сээндэн алдсн уга. Һазрин өвс тоолн тууляд оркв, һавшун сээндэн алдсн уга. Усна жирмэхэ тоолн тууляд оркв, ик муудан алдад оркв.

Дакад таш-баш бэрлдэд одв. Сохр Хар баатр долан толһа һатц шивэд оркв. Тернь тиигж хэлэж бээтлнь, гүүһэд күрэд ирв. Дакад таш-баш бэрлдэд одв. Түүнэсн Сохр Хар баатр авад, цокад оркв. Дунд чимгинь хуһ цокад, нег тоха турш орулад оркв. «Арһчн бээнү?» — гив. «Батлс гиж бэрж бэ, бас чигн һурвн туульһн бээнэ», — гив. «Туульхарн бол!» — гив. Теңгрин од тоолн тууляд оркв, тегш сээндэн алдсн уга. Һазрин өвс тоолн тууляд оркв, һавшун сээндэн алдсн уга. Усна жирмэхэг тоолн тууляд оркв, ик сээндэн алдсн уга.

Тиигэд тууля бээж, дөрвн тоха турш одв. «Не, ода арһчн бээнү?». Тиигхлэ Кецу Берк келв: «Ах-дү хойр болый», — гив. «Чамаг дөрвн тоха турш орулж оркад, ах-дү хойр болх билүв?» — гив.

Хаана хатн аэлдж медэд, хавл амта хар нохаг: «Цаачн эзичн күн алж бээнэ!» — гив. Нохань хурдлад оркв. Тер нохань тер хойран бараһинь авч йовад, нег цоонг нүкнд көлнь орад, алдс авч унад, холнь тасрад, үкэд одв.

Түүнэсн Сохр Хар баатр хааг алж оркад, босхларн, чиг-үзгэн алдж оркв, һурвн жилин туршар һэргтлв.

Тиигж бээһэд, генткн серсн күн кевтэ серв. Түүнэсн: «Би үүнд ю кеж бээснь энв?» — гиж санв. «Эбэ, би Кецу Беркиг үүнд эс аллав?» — гийэд, мөрэн хээһэд олж авв.

Мин түүнэсн мөрэн унад, мөрни хурдар күрч ирэд, гермүдиннь ооср бүчинь керчэд: «Өтр нүүтн», — гийэд, йовад одв.

Түүнэсн хаана хатн: «Шар цоохр бээшңгин йорал хоосн яһж оркхв?» — гийэд, тавн сарта көвүг элкн деерэн үкрин чинэн улан чолу тэвэд, күчэр ээрж бээһэд, һарһад оркв. «Алтн худгин кердг хоосн яһж оркхв?» — гийэд, хаана адуна ах жоралгч гүн бас элкн деерэн үкрин чинэн улан чолу тэвэд, күчэр тавн сарта унһан һарһад оркв.

Нег толһа давад одхлань, көвүн һаң гийэд уульв, гедргэн хэрж ирэд, көкэн өгэд, унтулж оркв. Хойр толһа давад оркхлань, басһаң гийэд уульв. Гедргэн хэрж ирэд, көкэн өгэд, унтулж оркв. Тер кевэр нээмн толһа давв; йисдгч давн гиж йовхлань, һаң гийэд уульв. «Ода арһ уга, хаана закон хату», — гийэд, һарад йовв.

Түүнэсн көвүн бөөһө бөөж өсэд, хавсар сум кеһэд, харһнар көвч кеһэд, нутг деер суусн богшурһаг харвад, хотан тежәһэд бөөв. Уснд һахуль оркад, заһс бәрж авад бөөв. Уснд суусн нуһс хаһад авад, хотан тежәһэд бөөв. Нег сө эрг-дүрг гиж кевттлинь, өрк деегүрнь нег юмн: «Тавтадан тавн бөөрин ам эвдсн, Таңсл хаани күрл эвдсн, Эрлг Номин хаанла теңсл булалдсн Кецу Берк», — гиһэд, эцкиннь нернь келэд йовад одв. Көвүн өсрэд босв, хэлән гихнь, юмн үзгдхш.

Маңһдур сөөднь көвүн унтл уга суув. Тиигж суусн цагт өркәрнь нег юмн сар-сар гиһэд, орж аашна. Халх цаһан үстә хар улан залу орад ирв, өмнэснь ирэд: «Алдр ах нойн баав, амр менд бөөнт?» — гиһэд, өмннь ирэд, сөгдэд суув. «Бөөнә», — гив. «Кен гидг хаани көвүнвт?» — гив. Тиигхләннь көвүн: «Би кен хаани көвүһән медхшив», — гив. Тиигхләннь залу келв: «Та Кецу Берк гидг күүнә көвүнт, — гив. — Эцкитн мухр хар үлдтә Сохр Хар баатр алад, алвтыннь нүүлһэд авч одла, — гив. — Ода та йовтн, өмнтн эцкитн нәәж нег хан бөөнә, түүнд одтн, — гив. — Би тана заячв», — гиһэд, йовн гихләннь, көвүн келв: «Би яһж олхв?» — гив. «Маңһдур өрүндән хойр эркнәс хойр арһмж уйж өгсүв, — гив. — Түүниг бәрэд, гүүһэд йовтн!» — гив.

Маңһдур өрүнднь көвүн босад, хэлән гихнь, хойр үүднәс хойр зам улан хаалһ татад орксн бөөнә. Көвүн тер хойр хаалһар гүүһэд һарв. Долан долан — дөчн йисн хонгт гүүһэд, күрэд ирв. Түүнэсн көвүн: «Хан күүнә герт нүцкн яһж орхв?» — гиһэд, нутг деер кевтсн хар хурмш көдрэд, гүүһэд орж одад, барун тулһан ширэд сөгдж сууһад келв: «Алдр ах нойн баав, амр амулц бөөнт?» — гив. Тиигхләннь хан: «Алядан аля хатасн, альхндан түүмр шатасн, төөрсн бух болсн, тошсн һодль болсн элмр», — гиж келэд, көвүг ташад оркв. Түүнэсн көвүн келв: «Кецу Беркин көвүн билә», — гиһэд, эрэд, унад одв.

Тиигхләннь хан хатн хойр булһн торһн хойрар цуглад авч одад келв: «Саахндаһа чееждән санад орад ирхәр, амндан зууһад орад ирснч», — гив. Хан көвүһән кеж авад бөөв.

Көвүн түүнэсн арвн тавн наснд күрхләрн, эцкдән келв: «Аав, би мухр хар үлдтә Сохр Хар баатриг оч алнав», — гив. Тиигхләннь хан келв: «Бәәжә, зогсча! Наснчн баһ!» — гив. Түүнэсн көвүн арвн нәәмн наснд күрч оркад, дакад келв, бас: «Наснчн баһ», — гиж келэд бөөв. Түүнэсн көвүн хөрн наснд күрч оркад, дакад нег келв. Тиигхләннь хан: «Не, од», — гив.

Көвүн түүнэсн саран көл дорк сай түмн адундан күрч ирэд, унх тааста мөр эс olv. Нарни көл дорк нәәмн түмн адундан ирэд, бас унх

зөвтө мөр эс олов. Хэлэж бээһэд, көвүн нег хар кер мөр бэрж анад унж үзв. Мөрн дааж ядад, нурһнь хуһрад үкж одв. Бас кесг олн мөр унв, цуһар дааж ядад, үкэд бөөнө. Көвүн нег шар кер мөр унж үзв, тер мөрн даав, тер мөрэрн үрвлэд хэрж ирв.

Түүнэсн көвүн амбарар негн эмэлэс анад, тохж оркад, мордн гихнь, эмэлин хавцсн тас тусад хамхрад бөөнө. Тиигж бээтлнь, мөриннь нурһн хуһрад үкж одв. Түүнэсн хан келв: «Чини унх зөвтө мөрн уга, эврэнчн алтн худгин кердгт хаһн хар мөрн бөөнө. Түүнэс ондан унх зөвтө мөрн уга», — гив.

Түүнэсн көвүн күүнэ шүрвсн күлгин шүрвсн хойрар кесн арһмжиг анад, даларн татж оркад, гүүһэд һарв. Хан келв: «Шар цоохр бээшңгин орань үзгдхлэ, шаран жөгүр болад, мөлк», — гив. Көвүн гүүһэд йовв.

Шар цоохр бээшңгин орань үзгдхлэ, шаран жөгүр болад, мөлкв. Мөлкэд, күрэд ирв. Алтн худгин кердгт орад кевтв. Мөрн өвс идж бээһэд, ус уухар күрч ирэд, өңгөж хэлэж бээһэд, хад бухад, һарад одна. Һурвн сө, һурвн өдр тиигэд ус уулго бөөв. Көвүн түүнэсн хээкрв: «Эс гихнь, эн алтн худгин кердг нурн гиж бөөнө. Эс гихнь, эн хаһнан хар мөрн үкн гиж бөөнө», — гив, хээкрэд оркв. Тиигхлэнь мөрн ирэд, ус уув.

Көвүн эң деер һарад хээкрэд оркв. Мөрн хад бухад һарв. Көвүн хаяд оркв, орад одв, көвүг чирэд, энд-тенд өсргэд йовна. Хад ишклэд татв — хамхчад одв, бут ишклэд татв — булхчад одв, белкүсцөһөн һазрт орад татв — сөң татад одв, күзүцөһөн орад татв — арһмжин нег мөснь тасрад, нег мөснь үлдв. Мөрн келв: «Эзнвч? Эрлгвч? Унх зөвтө күнвч? Унх зөв уга күнвч? Унх зөвтө күн болхнь, кел! Арһмжичн тасрад, әмичн алх чидл бөөнө», — гив. Тиигхлэнь көвүн келв: «Унх зөвтө йосн күүнчн би», — гив.

Түүнэсн көвүн хазарлн гив, аман аһс гивэд өгв. Мордн гив, нурһан хотс гивэд өгв. Бөдүн өвс бөклзүлл уга жоралад, нэрн өвс нээхлүлл уга жоралад күрэд ирв. Эврэн бийнь бөдүн хар модыг хаһлад, эмэл кеж авв.

Түүнэсн көвүн амбарар негн үлдэс анад, заһад оркхнь, хойра болад унад бөөнө. Тиигж бээтлнь, үлд чилж одв. Хан түүнэс: «Заяһар олдсн нег көвүндм дээнд бэрж йовх үлд угав!» — гив, уурлад, хотн хоорнд йовж болшго харһу хар буд татад оркв.

Түүнэсн хаана арвн һурвн насар бээдг Арагни Даһни күүкнь эқдөн келв: «Мана аав юунд уурлв?» — гив. Тиигхлэнь экнь келв: «Заяһар олдсн нег ахдчн дээнд бэрж йовх үлд угад уурлж бөөнө», — гив. Күүкн



догшн цар бэрэд өгв. Көвүн бас амарнь арвн шор шорлад идж оркад, дахн мордад йовв. Өвгн хэлэж бээһэд санв: «Жа, бас Кецу Беркин суудлта юмнв!» — гив. «Нама медэд оркв билтэ», — гихэд, өмнкэсн мууһар йовв.

Бас кесг олн хө хэрүлсн өвгн харһлдв. «Өвгн, менд бээнт?» — гив. «Бээнэ», — гив. «Көвүн, ю хээж йовнач?» — гив. «Йисн-арв хонад өлсч йовнав, — гив. — Нег хө өгит!» — гив. «Кезэнэ Кецу Беркин цаг болхнь, өгх юмн сэнж, — гив. — Ода өгч болш уга», — гив. «Өгит!» — гихэд, ээрэд йовв. Нег хө бэрэд өгв. Хөөг амарнь арвн шор шорлад, хошнгарнь арвн шор шорлад идж оркад, дахн мордад йовв. Өвгн хэлэж бээһэд, дотран: «Жа, бас Кецу Беркин суудлта юмнв!» — гихэд, санв. «Нама медэд оркв билтэ», — гихэд, өмнкэсн мууһар йовв.

Түүнэсн цааран һарад йовсн кевтэн һарч оркад йовж йовтлнь, нег толһан цаад бийд нег эмгн кесг олн туһл хэрүлсн, нег жора алгчгү көтлсн, кесг олн мишг уут алс цокж орксн, арһс түүж йовдг болна. Эмгн мөрндэн келж йовдг болна: «Саак шар цоохр бээшңгин йоралд хайж орксн көвүм чигн арвс эдл бөк болж ирэд, дакад нилхэрн көким көксн болж зүүндм орж бээж», — гив. Тиигхлэнь мөрн келв: «Мини чигн зүүнд сав алтн худгин кердгт хайж орксн уһм хаңһн хар мөрн болж ирэд, дакж нилхрэд, көкм көксн болж бээж», — гив.

Көвүн соңсч оркад, деерэснь довтлад орад ирв. «Менд бээнт?» — гив. «Бээнэ», — гив. «Ээж, ээж, ю геевт?» — гив. Тиигхлэнь: «Юм геесн уга», — гив. «Ээж, көвүнтн би болжв», — гив. «Бийим бичэ дамбрл, арһсан түүнэв», — гив. «Уга, би мөн болжв», — гив. «Бийим бичэ дамбрл, чамла эдл сээхн бээх билэ!» — гив. «Ээж, көвүндтн ямаран темдг билэ?» — гив. Тиигхлэнь эмгн келв: «Шин һарх цагтнь барун дал деернь хумсн төөлин чинэн улан мең билэ, ода нээмн термтэ герин бүүрин чинэн болсн болх билэ», — гив. Тиигхлэнь көвүн өмнэснь бууһад, хувцан тээлэд үзүлв. Эмгн харһц харһад одв.

Көвүн экиннь көкинь көкв. Түүнэсн һарад йовв. Эжго эрм цаһан көдэд ирэд, бээшң тосхад бээв. Экнь өмнк кевтэн ирэд уга йирн йисн жилиг ээлдж меддг, өңгрэд одсн найн жилиг тааж меддг Намжл Улан хатн кевтэн һарв.

Тегэд түүнэсн көвүн экдэн келв: «Ээж, ээж, мухр хар үлдтэ Сохр Хар баатриг оч алнав», — гив. Тиигхлэнь экнь келв: «Бичэ од, эцкичн алсн күн ода бийичн ална», — гив. Көвүн экиннь үг соңсл уга, һарад йовв.

Сохр Хар баатрин бээшңгнь үзгдхин алднд ар цахрмуднь догдлад бээв. Күрэд ирсн цагтнь бээшң көдлэд, цахрмуднь онх бээһэд одв.

Көвүн күрч ирэд, бээшңгин дөрвн талк өнцгинь авад, шивэд оркв. «Мухр хар үлдтэ Сохр Хар баатр бээнч? Нааран нар!» — гив. Гүүһэд, нарч ирэд: «Кукн, эм авр!» — гиһэд, көлинь теврэд, киисэд одв. Көмлж авад, мөрнө дел деернь оркад, нарад йовв. Авч йовад келв: «Аавинм ясинь зааж ас!» — гив.

Тегэд тер аавиннь яснд күргэд авад ирв. Ясинь цуглулад, юм салһл уга олж авад, көвүн келв: «Не, ода аавинм кесг олн жилд бээсн һазр биший? Ормднь чамаг тэвх юмн», — гиһэд, алад, махинь керчэд, үзг-үзгт тараһад хайж оркв.

Аавиннь ясинь шар цоохр альчуртан бооһад, гертэн авч ирэд, орн деерэн тэвэд эв-эвтнь, тегэд цаһан эмэр түркэд, әмдрүләд авв. Эврәннь алвтан болн Сохр Хар баатрин алвтыг нүүлһэд авад нарв. Нүүлһэд авч ирэд, өмнк кевтән тохрв.

Көвүн саак эцк болдг хаана арвн һурвн насар бээдг Арагни Даңни күүкәрнь хатан кеж авв. Тегэд амрсн сээхн жүрһэд бээж болна.